

84(2) 943

Э 450

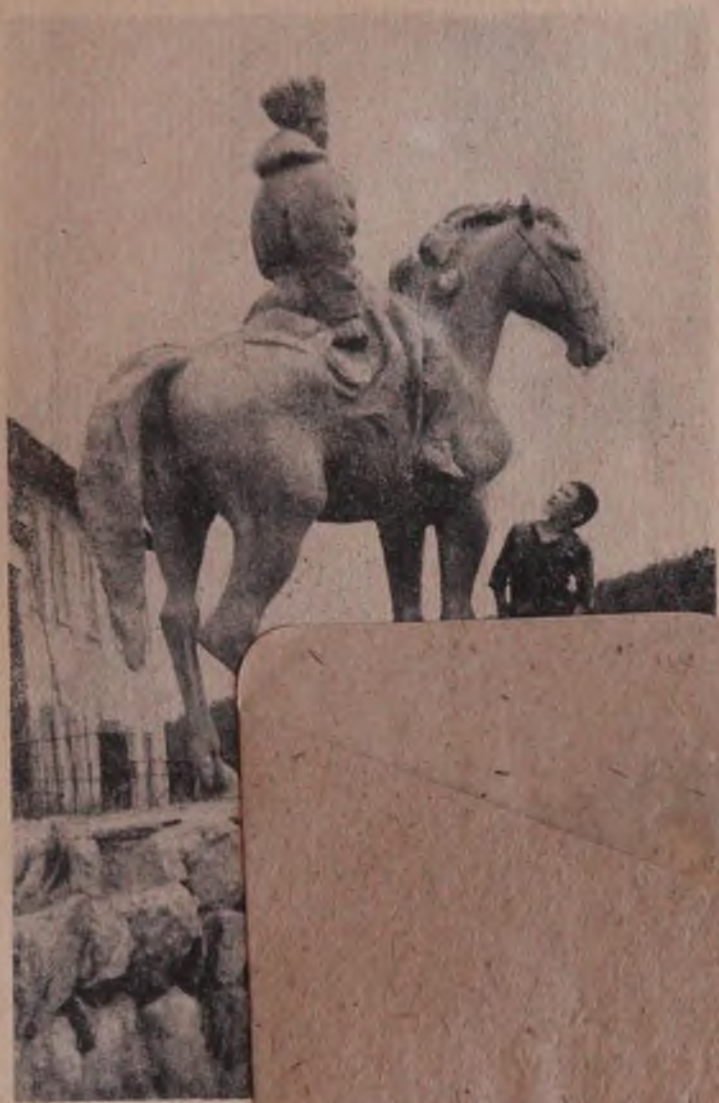
JSSN 0235-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

3

1988

Улаган аймакта Ба

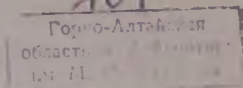
ЭЛ-АЛТАЙ

Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзи
белетеген чүмдемел-кеендик дептер

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫН
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ

«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын Бичинчилик биригүзинин каруулу качызы
J. Белеков — поэт, партия обкомынын инструкторы, Э. Палкин — Алтай-
дын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгинин директоры, Т. Тор-
боков — Бичинчилик биригүзинин литконсультанты, тургузаачы-редак-
тор, А. Ередеев — В. И. Ленин адынын Балдар фондынын областьтагы
бөлүгинин башкартузынын члени, С. Каташ — критик, филология нау-
калар докторы. Ст. Каташев — филология наукалар кандидады.

Редакциянын адреси:

659700, Горно-Алтайск город, Киров оромы, 16, Со-
веттер Байзыны, Бичинчилик биригү.
Телефондоры: каруулу качынын — 60-67, тургузаачы-
редактордын — 69-50

АК-ЖАРЫК. АГАШ-ТАШ. АЛБАТЫ-ЖОН

А. Демченко

ШОКЧЫЛДАР

Туулу Алтайдын бай агашту тайга-сындары там ла ас-тайт. Ондогы мөшти, тытты, карагайды, жойгонды область-тын агаш белетеечи предприятиелери акара жоктон жыл сай-ын бүртүп жат. Онойып, Турачактын, Ондойдын, Шабалин-нин, Кан-Оозынын, Чой аймактардын жыш мөштү телкем айандары орныктырылбас болуп жоголып калды.

Ченемел өткүрер Горно-Алтайский агашкомбинаттын, Байголдогы агашпромхозтын эрлери айландыра турган жыш-тын агажын жалтаныш жоктон кырып, Алтын-Көлдө жуукташ-ты. Чокымдап айткажын, жагыс ла өткөн жылда эки жүс гек-тар жердин мөжи кыркылган. А кажы ла жыл жүс бежен гек-тардан ажыра жердин агажы кезилет. Мөшлө кожо аспак ба-за жоголот. Онон улам тонмок кара суулар, агын оок суучак-тар соолот, жаандары десе тайысталат. Онойып, эл-алтай, тай-га-таш артап үрелет, ан-кужы, балыгы жылдаг-жылга астап, жер-алтай түрөп, ээнделет.

Алдында жарадынан ажынып, атыйланып агып жадатан Алтын-Көлдөн туулып чыккан толун Бийди көрзөгөр. Онын Кадынга жетире өткөн агын жолында бүгүн көп-көп оок орто-лыктар төзөлгөн.

Туулу Алтай канча жылдарга улай туура жерлерге жүс-тер мун кубометр агаш аткарат. Себи, Жабаган боочылардын бай агашту телкемдери эмди килейип калган тургулары. Ча-рыш, Беш деп суулар там ла кичинектейт. Ондор тоолу оок туу суучактар солып жоголды. Онон улам Кадын, Көксуу, Бий, Сары-Көпши, Ыжы, Майма, Куу, Сарыш, Колндор суу-лардын кемн жыл сайын там ас-тайт. Сайдыс, Улалу ла он-дор тоолу өскө дө оок суулар соолуп жоголордын бери жанын-да. Горно-Алтайский агашкомбинат Самыш сууны жакалай барган мөшти кезип баштаарда ла суу жарадын жемире жип үрөп, агынла кожо апарып, оозына чогуу, буунты төзөгөн. Ол керегинде областной газет жетирү эткен. Ученый-экологтор ло гидрологтор чочыдулу куучын өткүргендер.

Сибирь тергенин шоркырап аккан кеен-жараш күмүш ку-тук сууларлу, чанкыр тууларлу, ару кей ынаарлу талазы — Туулу Алтай киртип, артап, кунурактат. Тайгадагы алузы, кужы, суудагы балыгы ас-тайт. Онын төс шокчылы — көру-лайтан каручылы — кижи. Ол камык агаш жыгып, оны чек ас-татты. А мөш жоголордын жанында. Алдындагы жыш мөш

эмди жок. Алтын-Көлдү айландыра турган туу-кырлардын мөжи түгезе кезилип барадыры. Олордын ордына мундар тоолу төңөшлө бүркөлгөн ээн айандар тургулары. Агаш — кижинин, суунун, аг-куштын тыны. Ар-бүткөн ончо тынар-тындуга жүрүм берет. Онызы жок — жүрүм де жок.

Бу ла өйдө «Бийсккомпроагашхостын» ишчилери бойлорынын төс жердеги жаандарына жакшы-жарамыктуу ла сүүнчилдү жетирүүлөр аткаргылайт. Оңдо «Мынча кире агаш орныктырылган, мынча кире жаш агаш тарылган» — деп айдылат.

Жок. Бу ончозы кара-төгүн. Жаңы отургыскан кылга агаштын жүк ле 30 проценти жүрүм алынып өзөт. Арткандары кургап калат. Тарыган агашты кем де кичеебейт. Улус жеңилпей жат. Техника тузаланылбайт. Оны өлөң, мал базат. Онойып, жаңы отургызылган корбо агаш кунурактап үрелип, кургап калат.

Агашпромхозторло коштой агашты агашхозтор база жыгат. Олор база планду, база иштү. Оны бүдүрөр керек. Мынан улам олор агаш отургызып, орныктыру иштер өткүрердин ордына, жаңыртыштын жолуна түргөн кирип, агаш кезип жадылар.

Специалисттердин шүүлтөзиле, Алтын-Көлдү айландыра кырган мөшти орныктырарга жүс жыл керек. Онызы кичеемелдү иштин шылтузында эдилер. Оңоң башка оңоң до көп өй керек болор.

Агашты аайы-бажы жок жыгып, кезигин таштап, жерди балулап шыркалаганынан ондо коолдор, кажаттар, боржон жерлер төзөлип, жыгылып кургаган жыраа-сөнүскенле, жыгын агашла бастырган үрелип калган жерлер көптөйт.

Онойып ар-бүткөннин ээжи жүрүми кубулып бузулат. А онызы сүрекей чочыдулу. Агаш белетечилердин ондый каршулу кылыгын Жоло-Жабаганнын улусу жаратпай, мынайда комыдайт:

— Бистин кобы-жиктерде ондор тоолу гектар жердин агажын жыгып, талортозын тартпай арттыргызып салгандар. Чогууп койгон ондый жакшынак агаш канча жылдарга жадып үрелип, жадып, чирип жадыры. Ондый, керек жок агашты, та не кескен, та не жыккан. Андый кезиштин салтарында кобы-жиктерис суу жок арткан. Ондый каршулу улусты не бурулабас, олорды не жаргылабас.

Чын, бу жаман керекти эткен Устиги-Кадындагы агашпромхозтын башкараачылары уят, жүс жок баскылап жүргүлери.

А Шабалиннин агашпромхозы Себи боочынын мөштү деген сындарын тоной кезип, агашты чогынтызыла таштап ийген. Жыккан агаш он беш жылдын туркунына жадып, чирип калган.

Мындый коркыштуу жаман керек, кылык-жан, тазыл-тамыры кайдагы чыгып табылган? Оның учун ондый агаш беле-

теечилерди ар-бүткеннинг өштүлери деп айдары жолду. Онын өзök шылтагы — областьта агаш кезеринин, оны белетееринин ээжизин чике бүдүрүп башкарынбай турганында. Эткенистин учы-түбин шүүп, келер ойин, жетиретен салтарын терен сананбай, агашты чеберлебей, малта-кирееле анаар-мынаар бүрте кезип турганыста.

Туулу Алтайды чагкыр жараш туу-кырларыла, кеен жаран-кобыларыла, аржан-кутук кыр сууларыла Швейцарияла түндейдилер. Чындап та, тыш будүмиле чын жүзүндөш. Же ар-бүткенди корыыры, ого аяру эдип, килемжиле курчап турганыла түндештирер аргабыс чек жок. Оndo керек башка. Жуу тужында мен бу жерде болгом. Мында кажы ла төс өзүм агашка сүрекей тын аяру эдилген, килемжи салылган. Агашты жон көзинин чогындый чеберлейт. Жыл сайын тогмок ло оок туу сууларды артабазын деп, өлөн-чөптөн, жыраа-сөнүскеннен ле өскө дө киртүден арутап жадылар. Ар-бүткен ончо жанынан жоннын килемжи-аярузыла курчаткан.

А бисте кандый? Ол жанынан Новосибирсктин туристчизи Лоскутовтын айтканы чокым келижет: «Мен Туулу Алтайла көп катап жорыктайдым. Онын ару кейи көксиме толот, кеен чүми жүрегим сүүндирет. Же калганчы эки жыл бу жаар жүрбегем. Келер болзо, көк жарамас, агаш ортозыла алдындагы жүрген жерлеримди таныбадым. Тонокчыл Мамайдын черүлери өткөндий. Канча беристе чөйилген мөштөрди кезип тарта бертир. Артканы чирип жадыры. Будактары, бүрн аруталбаган. Ар-бүткенге чын ла өнөттийини шок эткендий. Областын ээ жаандары кайдөөн көрөт не, нени сананат не? Мындый жараш жердин агажын тоной кезип, түредип турганы коркышту неме. Кижн кайкаар, жүреги сыстаар. Оныла коштой камык жилек өлөн, кат агаш үрелип жатканын аяруга алза, керек чындап та, коркымчылу. Бу жанынан бурулу улусты кату каруузына не тургуспас?»

Онойдо жаныс ла ар-бүткеннинг өштүлери, каршучылдар. жүрек, күүн жоктор кылынар. Башту кижн онойдо качан да этпес. Ол кемдер? Олордын ады жарт. Областыта жирмеден ажыра агаш белетеер предприятие иштейт. Олор ончозы план-жакылталу. Темдектезе, Бийсктеги агаш агызар конторага Аба-Жышта Лебединский ле Кебезен бөлүктөр кирет. Онын ишчилери озо баштап агаш жыгып белетеп, ошон агызат.

Бисте ок край башкартулу Абайдагы ла Шабалиндеги агашпромхозтор база бар. Олордын Абайдагызы Оймон ичинин тайгаларынан строевой агаш белетеп, оны Халзун боочы ажыра Казахстан жаар аткарат. А Шабалиндегизи дезе, Себи боочынын сындарындагы мөшти, ошон Каспанын жылым тыт агашту жерлеринен строевой агашты жулдай кезип аткарган.

Онойып, жирмеден ажыра предприятие Туулу жеристи үй-

теп, агажын малта-кирееле бир уун јулдай кезет. Эртеги кўн, келер ой сагышта да јок. Бўгўн бар, болор. Эртегизи керек бет. Мындый каршулу иш качан бир токтоор бо, јок по? Килемји, кеми јок кезиштин, токтоду јок киреелештин табыжы агаш-ташка торгыланат, јер-алтайыбыстын байлыгы — агаштын онгузы Туулу Алтайга јагыланат.

Јўрўм бўгўн мўш агашты чеберлеерин ле корулаарын некейт. Ол бистин агару керегибис. Темдектезе, Кемероводогы облисполком 1937 јылда бу баалу ла чўмдў агашты кеспес эдип јўптўгўн. А Красноярсктын ученийлары хакас јеринин јыш мўжин кезўден айрып алган, а Чита областьтын јоны Чикойдын јылым мўжин база корулап алган.

Јербойынын ээзи — Совет јан бисте де бар. Је онын кўчи сўрекей ас деп билдирет. Онын да учун камык предприятиеелер бистин јерди эеленип, агажын кеми јок кырып турганы ол. А коштой турган Новосибирск, Омск, Томск областьтардын, Туванын эл-јоны туку качаннаг бери мўш агашты кеспес эдип койгон. А бис кайтканыс? Кўчибис јетпей турган болзо, Конституцияла не тuzаланбас? Ол бистин јангыбыс, ол бистин ийдебис.

(«Литературная Россия» газеттин быјыд 19 февральда чыккан 7-чи номеринен кўчўрилген)

«МЕН ЈИРМЕНЧИ ЧАКТЫҢ КИЖИЗИ»

ЈОЛДОР ЛО ТУШТАЖУЛАР

(Јарлу американ бизнесмен доктор Арманд Хаммердин бичигиненг)

Хаммер канайда кайкамчылу кижн боло бергенин историктер мынан ары јартаар болор. Американын бизнесмени, миллиардер — бойы дезе бистин орооннын јуук најызы, Ленинди јакшы билетен, тушташкан, Қалыктар најылыгы орденле кайралдаткан.

Арманд Хаммер керегинде совет газеттер ле журналдар көп бичиген. Быјыл 21 майда А. Хаммер 90 јашту болды. Ого учурлай бис А. Хаммердин «Мен јирменчи чактын кижизи. Јолдор ло туштажулар» деп адалган бичигинен үзүктерди «Эл-Алтайда» јарлап турубыс. Автордын айдып турган шүүлтелеринин кезиги блаашту, андый да болзо, кычыраачыларга јилбилү болор.

Совет кычыраачыларга учурлап, автор бичийт: «...Михаил Сергеевич Горбачев ло нөкөрлөри сүреен тын кичеенип иштеп турган шылтузында көп јылдар өткөн кийнинде слердин ороон экономиканын јан-ээжилери аайынча Ленин тургускан политиканы ойто бүдүрип баштады; телекейде јаан јеткерлү политический сурактар аайынча туштажып куучындажала, јөптөжип алар аргалу боло берди; Москвада «ядерный јуу-јепсел јок јүрүм учун, кижиликти өлүмнөң аргадап алары учун» эл-күреелик јуун өткөн...

Оны ончозын көрүп, кожо туружып, мен амыр-энчү өңжип јаранган өйгө јетире јүрерим деп ижене бердим».

Бой-бойыстан үренер арга бар

Мен Черненконын сөбгин јууп турарда Союзтар Байзынанын Колонналу залына бардым. Машинадан чыгып келеле көрзөм: бүрүнкүй соок күнде бир канча квартал ээчий-деечий улус туру. Мени сүреен элбек тепкиштерле јылтыркай кара бөслө айландыра чүмдеген от-јарыткыштарлу турага үдежип кийдирдилер, ондо залга кирерин сакыган көп улус турды. Аңылу көдөчилерге баштадып, мең толтыра чечектерлү залга кирдим. Залдын ичи карачкы, јаңыс ла сөбк салган межиктин үстинде јарыткыш ла телекамералар јылтырайт. Коштойында күндүүлү каруул. Каруулда турган

улусты өскөлөри араайынан базып келеле, өйлү-өйинде со-
лыгылайт.

1984 жылда февраль айда Юрий Андроповтын сөбгүн жуур-
да, Константин Черненко мени Ленинниң сөбгүн жууган күнде
Кызыл тепсенде күндүлү айылчылардын јеринде тургандар-
дан арткан сок јангыс кижии эмди, байла, слер болороор деп
айткан эди. 1985 жылда 13 мартта Константин Черненконын
сөбгүн жуурда, мен база ла Ленинниң сөбгүн жуурда турган ол
ок јерде турдым.

Михаил Горбачев Ленинниң Мавзолейинен Коммунист
партиянын Төс Комитеди адынан Константин Черненко ке-
регинде калганчы сөс айткан.

Сөөкти жууган күн эртенгизинде Москвада улустын текши
күйн-санаазы кенетийин јарый түшкендий болды. Қарыктын
мааныларын ончозын алып салган, улус тротуарларла омок
базып бараткылайт, көбизи күлүмзиренген бүдүштү. Кейде
јас келгени билдирет. Кече аэропорт барган јолдо туралар
үстинен суу агатан трубаларда тош тогып калганын көр-
гөм. Бүгүн ол трубалардан баштапкы тамчылар көрүнип
келди. Оны мен јакшы белге деп санандым..

Мен Михаил Горбачевло туштажарга 1985 жылда 11 июнь-
да 11 час эңирде Лос-Анжелестен Москва јаар учкам. Гор-
бачев мениле Төс Комитеттин байзыгында бойынын каби-
нединде куучындажарга күйнзеген.

Мен кирип барарымда, Горбачев түргөп удур базып ке-
леле, база катап туштажарга сүйнип турум деди. Онон узун
столдын бажында бойынын отургыжына одоштой келеле,
креслого отургысты. Генеральный качы куучындажып баш-
тады, бисте тилмеш јок болгон. Горбачев орустап куучын-
дайт. Английский тилле айткан көп сөстөрдии ол ондоп тур-
ганын сескем. Мен орустап турдым. Кезикте керектү сөс тап-
пай тургамда, Александров меге болушкан. Куучын албап
јок, јайым өткөн.

Горбачевто ажындыра белетеп бичигени јок болды. Ол
кажы ла сурактын учурын терең билип, чокым ла јарт куу-
чындап турат. Акту бойынын сананганын чыгара айдып,
кемнен де јөмөлтө сақыбай турганы баштапкы ла сөстөнг
ала јарт болгон. Мен Михаил Горбачев керегинде сүреен
тын сананып арттым. Тушташкан совет башкараачылар-
дан ого тендежер кижии сананып таппагам. Хрущев, Бреж-
нев ле Черненко — кажызы ла бойынын кеминде база тыг
улус болгон. Је Горбачевтын кылык-јангы ағылу башчы
болгонын керелейт. Андый кижии Ленин болгон. Мен Горба-
чевло куучындажып, Генеральный качынын чырайын ајык-
тап, бойымда: «Рональд Рейган бу кижиле туштажып куу-
чындажарга быжулап јазанып алгажын, јакшы болор, оны-
ла блаажып тартыжарга күч» — деп, сананып отурдым.

Куучын экономикада колбулардан башталала, политикага

көчкөн. Бириккен Нациялар Организациязынын сентябрь айда Нью-Йоркта ачылатан сессиясына Горбачев барбайтанын мен уккам. Ол керегинде меге Анатолий Добрынин айткан. Онын учун мен Горбачевко Рональд Рейганла бийик кеминде туштажатын өскө арга табылза, сүреен жакшы болор эди деп айткам.

«Мен президентле колбулу. Бу сурак аайынча тил алыжала, туштажар болдыс. Эмди качан ла кайда туштажарын жөптөжөтөни артты» — деп, Горбачев айткан.

Удабай бийик кеминде туштажу болотына мен сүүне бергем. Же Горбачевтын иженип турганы билдирбеди.

«...Ол туштажу једимдү өдөр деп сананбай јадым — деди. — Кандый бир жакшы једимдер болбойтон болзо, андый туштажуны өткүрери керек јок. Америка јуу-јепселдерин көптөдип, «јылдыстарда јуулажар» программаны бүдүрерге турган өйдө жөптөжү болорына иженер арга јок. Бириктирген Штаттар јууда баштапкы согулта эдетен јанды бойына арттырып турганын мен билерим. «Јылдыстарда јуулажатын» программа озолой табару эдер планга кирип турган учун, јаан јеткерлү болуп јат. Слердин президент ак-чек сананып турганына мен эм үстине аланзып турум. Рейган, чындап та, амыр-энчүге күүнзегенине мен бүтпей турум» — деп айткан.

Оны угала, менин сагыжым јаманданган.

Мен «...Рейган амыр-энчүге күүнзеп турганы јанынан аланзыыр учурым јок, Слер аланзып турган болзогор, ненин учун ченеп көрбөс» — дедим.

«Канайда ченейтен?»

«Эки јол бар. Баштапкысында, кандый да јуу-јепселди элден озо тузаланбайтаны керегинде шүүлтени база катап эдерге јараар. Экинчисинде, слерди «јылдыстарда јуулажатын» программа коркышту тын чочыдып турган болзо, ненин учун слер ол јанынан өдөтөн наукалык шинжүде туружарыс, андый ишти космосто эмес, јерде өткүрер керек деп айтпай јадыгар».

«Олор ого качан да јөпсинбес эмей» — деди.

«Јөпсинбейтен шылтакты билбей турум — деп, мен айттым. — Андый ээжн жакшы иштей берзе, оны ончо ороондорго эдилген баазыла садып алып тузаланар шүүлте эдерис — деп, президент Рейган айткан. Андый болордо, баштапкысынан ла ала кожо иштеерге слерге кем буудак эдет?»

«Президент Рейганга анайда эдерине кем де јөп бербес — деп, М. Горбачев айтты. — Президент Америкада јуу-јепсел эдип турган, Ак туранын ижин шингдеер улустын колында» Онон Горбачев бир өйдө президент болгон Д. Эйзенхауэр отставкага чыгар алдында јуучыл-промышленный комплекстин камааны тыныганы јаан јеткерлү болоты керегинде Американын улузына кереестей айтканын куучындады.

Мен чек кайкадым. «Бириккен Штаттардын президенти

кемнең де камааны јок газеттер ле журналдар кандый бир бөлүк улус президентке башкараачы ууламјы берерин јаратпас. Бириктирген Штаттарда башкаруга камаанын јетирер күүндү, јилбүлери түңгей болгон, тың арга-јөөжөлү ле ийдечыдалду улустың биригүлери бар. Олордын бирүзи — јуу-јепсел эдеечилер. Је олор президенттин ижин шиндеп јадылар деп сананганы сүреен тың јастыралу болор. Онын колындагы јанг кемнең де камаан јок болорын јеткилдеер».

«Андый да болзо, мен Слерле јоп эмес, доктор Хаммер» — деп, Горбачев айтты.

Ол куучын мени тың чочыткан да болзо, мен Горбачевты јакшы билип алдым. Бу кижиге терең көгүстү, тың сагышту, орооннын бойындагы политиканы, экономиканы сүреен чокым башкараарга кичеенип јат. Экинчи јанынан алза, ол Бириктирген Штаттарда качан да болбогон, онын учун бистинг ороонды јетире билбейтени көрүнип турды.

Анайып турганча, Горбачевтын болушчызы ой божой берди деп айдып та турза, куучын бүдүн-јарым часка јетти. Горбачев мени эжикке јетире үдејип тура айтты: «Америка Совет Союз јокко алдырбас, Совет Союз Америка јогынанг чучурабас, оны мен билерим. Је бистинг де эки ороонго, анайда ок арткан телекейге коомой болор эди. Олор социализмди канайып та јоголтып болбойтонын Күнбадыш билер учурлу. Оны слердинг улус ондоп турганына мен аланзып јадым».

«Бис бойыстың алдыска социализмди јоголтор сурак тургуспай јадыс. Социализмде бис үренгедий неме бар — деп айттым.— Је слердинг ижигер Америкада иштең башка. Бистинг ээжиде кезикте некелте сүреен тың болуп јат. Је ол некелте улусты јилбиркедет. Онын учун бисте улустың жүрүминиң кеми телекейде эң бийик. Бир өйдө бис амыр-энчү өмөлжөр арга табарыстанг маат јок. Ол тушта бис бой-бойыстанг үренерис».

1985 јылда 2 июльда Вашингтоннын аңылу јарында бистинг ороондорыстың башчылары 12—21 ноябрьда Женевада туружатаны айдылган. Је, карын! Мен бастыра телекейдин калыктары чылап ок, оморкой бердим. Је эң бийик кеминде тушташканынанг чокым једим сакыырга керек јок неме деп, Ак турадан таркап турган јетирүлер мениң күүнимди эмеш соотты. Олор туштажу калас болзын деп, ажындыра белетенип тургандары билдирген. Ол кемге керектүзин ондобой жүргем. Јөптөжү болбозын деп турган болзо, туштажу не керек?

1985 јылда 2 июльда «Правда» газеттинг баш редакторы Виктор Афанасьев Американың Москвага келген бир кезек редакторларына јолыгала, эң бийик кеминде туштажары керегинде јөптөјип аларына јаан јөмөлтөнни господин Хаммер эткен деп айткан. Горбачев Күнбадыш Европада турган

ороондордын күүнзегенин аяруга алала, президент Рейганла туштажарга јөпсинген. Эки орооннын башчылары туштажар болуп јөптөжөрүн белетеери јанынан көп ишти А. Хаммер өткүрген деп, Виктор Афанасьев айткан. «Правда» газеттин баш редакторы качан да болзо, оқылу эдип јөптөлгөн шүүлтени айдып јат. Американын ла Совет Союзтын журналисттеринин башкаланып турганынын бирүзи не дезе, американдары билеринен көптөдө айдарында, орустары дезе, көпти биле-тура астада айдып турганында.

Јүрүм шүүлтени өскөртти

Јетенинчи јылдарда Америка ла Китай ортодогы колбулар ондолып баштайла, јайым садышкадый аргалар боло берерде, мен Пекинге барган баштапкы американ бизнесмендердин тоозында болорго күүнзегем. Мени јаныс ла сүреен телкем јер ле јөптөжөргө јарамыкту айалга јилбиркеткен эмес. Мен Китайдын јүрүминин политика ла экономикадагы ууламјыларын өскөртөринде бойымнын јөмөлтөмди эдерге санангам. Күнбадыш ла Күнчыгыш ортодо амыр-энчү өмөлөжөр лө садыжар шүүлте мени Пекин јаар аткарып, эјенкааннын өргөозинин каалгазын токылдаттырды.

Ричард Никсон, Генри Киссинджер ле Джеральд Форд Китайла куучындажып баштаганын оног ары элбедип көндүктиргени учун Джимми Картерди мактаар керек. Је Картердин администрациязы Китайдын эжиктерин менин алдыма ачарга бачымдабай турды. Мен Совет Союзла узак өйдин туркунына јакшы колбуларлу болгономды билеле, кыдаттарга мени јарабас кижиле болбозын деп, Картердин администрациязы чала айап турган. Качан КНР-дин Председателинин заместители Дэн Сяопин 1979 јылда Америкага келерде, Картердин болушчылары мени Китайдан келген бийик айылчыла тушташтырбаска тын кичеенгендер. Вашингтондо Дэн Сяопинди күндүлөп уткыган бир де туштажуга мени айттырбаган.

Мен бөктү эжикти токулдадып ла турганча, мени ле Френсисти Техаста Дэнге учурлай өткүретен күндү-күрееге келзин деп айттыру келди.

Техастын нефтчилери Дэн ле онын делегациязына учурлай шашлыкту обед, Хьюстоннын јуук јанында јаан эмес јурттагы ипподромдо јарыш өткүрдилер. Бистин машина ипподромго једип келерде, көрзөбис, јажытту службанын ишчилери анда толтыра, улусты аңылу билеттерле өткүрип турган болуптыр. Эжикте турган бир кыска базып келеле, бойымды ададым. Мени таныйла, списокты эки катап кычырып көрөлө, «Калак, доктор Хаммер, Слердин адыгар мында јок эмтир» — деди.

Бу, байла, Бжезинскийдин ижи болор деп сананып калдым.

«Алдырбас, кем жок, кем де жастырган болбой — дедим. — Обед кайда өдөр?»

«Ипподромнын ичинде, клубта» — деп, кызычак айтты.

Клубтын эжигин жажытту службанын ишчилери туй турган. Бис бойысты адайла, не болгонын айдып бердис. Ичи жаар бисти экинчи списоктон көрөргө кийдиреле, анда бичилбеген болзо, ол ло тарый ойто бурылгар дешти.

Эмди бис ичинде, клубта. Тос списокты кычырала, анда бис база жок деп айттылар.

«Списокты бейин беригер, бойым көрөтөм» — дедим.

Жөпсиндилер. Списокты кычырзам, анда Роберт Макгининг ады-жолу учурады.

«Не болгоны меге јарт. Боб Макги Вашингтондо бистинг конторада башкараачы ишчилердин бирүзи. Ак тура ажыра мени кычырткан кижии ол. Кем де, байла, жастырала, менин ордыма Макгини бичип салган» — деп айттым.

«Болордон маат жок. Өдөр. Слердин јеригер — бежинчи стол» — деди.

Бис столго барып отурдыс. Залга айылчылар толуп келди. Бистинг столыста база эки кижии бар болды. Мен оморды билбейтен эмтирим. Таныштыс. Омор мистер ле миссис Макги болды.

Френсис аай-баш жок коркыды. «Баш бол, Арманд, тургуза ла мынаг баралы» — деп јалынды.

«Коркыба, токынап отур, мени эмди мынаг кем де чыгарып болбос». Бис столго отурала, эмеген-өбөгөн Макгилерле куучындажа бердис. Мистер Макги «Оксиденталла» колбулу јаан нефтяной кампанияны башкарып турган. Менин адымды ол јакшы билер. Зал толуп келди. Техастын кезик нефтчилери Калифорниядан алдыру жок келген кижини көрөлө, кайкай бергени чырайларынан билдирди.

Нефть аайынча промышленностьтын бежен башкараачызы кезиктери эш-нөкөрлөриле кожо кыдат айылчыны уткыырга јергелей туруп ийдилер.

Дэн делегациязын баштап алып, кирип келди. Кыскачак сынду, сүреен јараш каткылу кижии. Залда јуулган улустын кажызынын ла колынан тудуп јакшылашты. Тилмеш кижии улустын ады-жолын ла ижин кыскарта јартайт. Меге јууктап келеле, Дэн айтты: «Доктор Хаммерди бис билерис — дейле, мениле эзендежип, оног ары айтты: «Слер Россия түрени болордо Ленинге болушкан кижии. Эмди слер Қитайга барып, биске болужар учурлу».

«Јарайт — дедим. — Қитай јаар туш улустын самолетторы учуп барарга јөп бербей турган деп уккам. Текши улус учар самолетко отурып јорыктаарга күч, мен өткүре карган кижии».

«Анда күч неме жок. Атанар алдында меге телеграмма ийе береер. Мен аайлап саларым» — деп айтты.

Оног бис бойыстын столыска келдис. Кажы ла столдо Қитайдын делегациязынан бир кижиденг отурды. Бисле кожо Қитайдын Қанадада элчизи, оног Вашингтондо элчизи болгон Чжан Вэнцзян отурды. «Слер мында эмес, а Дэн Сяопиннинг јанында отурар учурлу» — дейле, мени Дэннинг столына апарала, коштой отургысты.

Дэн тилмеш ажыра мениле обед өткөнчө куучындашкан. Ол Ленинле тушташканымды ла Лениннинг экономикадагы политиказын сүреен соныркап сурап укты.

Дэн курч сагышту кижии эмтир. Укканын качан да ундыбас кижии деп, мен сонгында уккам. Кажы ла жаңы туштажуда ол өткөн туштажуда болгон куучынды јакшы билетен, качан да блокноды јаар көрбөйтөн, болушчыларынан сурабайтан. Оичозын бойы билер. Қандый ла суракка ол ло тарый каруу берерге белең.

1979 жылда май айдын ортозы киреде мен нефть, газ, таш көмүр, химия, јурт хозяйство, јердең казып алар јөөжө, наукада шинжүлү ле технология аайынча он алты болушчылу Қитай јаар бардым. Төрт кижии озо рейсовый самолетло барган. 12 кижии мениле кожо бойымнын самоледымла учуп барган. 1948 жылдагы революциянын кийнинде Қитайга учуп барган туш кижининг баштапкы самоледы менин болды.

Мен Френсисле кожо Қитайда баштапкы ла күнде кижиге јалакай, иштеңкей қыдаттарды тың јарадып көргөм. Мао Цзедун тужындагы Қитай күлүмзиреп каткырып билбес, түнгей кеп кийген улусту карачкы јер деп көрүнетен. Дэннинг Қитайы мен качан-качан јүрген јерлердин тоозында эң најылык күүндү улус јуртаган јер болды. Бисти сүреен јылу уткыганы учуп бис бойысты ас ла болзо, он јаш јиит деп бодоп турдыс.

Баштапкы келген бу јорыкта бис «Пекин» деп айылчылыкка түштис. Онын кийниндеги јорыктарда биске Пекиннинг төс јеринде, јебрен өйлөрдө император балыктайтан өргөонинг јанында башкарунын айылчылары түжетен турадан јер берип тургандар. Анда Рейган үйиле, Генри Киссинджер ле Ричард Никсон јаткандар.

Кажы ла күн көп тоолу кара автомобильдер бистинг делегацияны башкарунын члендериле туштажарга тартып турды. Олор жаңы автомобильдер, је кебериле, будыганыла төртөинчи жылдарда бар болгон паккардтарга ла кадиллактарга тың түнгей. Машиналардын ичи кееркеде чүмделген, арыбери өткөн улус ајықтабазын деп, көзнөктөрин көжөгөлөп бөктөгөн. Мао Цзедун тушта өскө улус баспайтан Пекинди эмди Дэннинг јараш города эдип турган кубулталарды көрөгө бис көжөгөлөрди ача тартала јүретенис.

1979 жылда Пекиннинг оромдорында јенил јорыкту автома-

шиналар јокко јуук болгон — јаңыс ла трамвайлар, автобустар, кош тартар автомашиналар. Элбек бульварларла мундар тоолу велосипедисттер өткүлейтен. Япониянын электрон аппаратуразын жарлаган сүреен јаан плакаттар ол тушта јок болгон, је јолдын эки јанында көк чекпендү улус, мундар тоолу көп квартираларлу бийик туралар, фабрикалар ла учреждениелер тудуп баштаганы көрүнөтөн болгон.

Бир недеде ойдин туркунына бис Пекинде нефть, гаш көмүр казып алары, ристин кайлык үрендериле, химия удобрениелерле садыжары керегинде төрт јөптөжүге кол салганыс. Түштүк-Қыдат талайда нефть бедреп табары аайынча эки, Ан Тай Баодогы таш көмүрди өмөлөжип казып алары керегинде бир јөптөжү тургусканыс. Мында ок жылына баштапкы өйдө он беш миллион тоннга јетире таш көмүр казып чыгарар чыдалду, телекейде эн јаан шахта тудары керегинде јөптөжү эткенис.

Китайдын башкарузы он беш мунг строительдер билелериле јуртап јадар поселокко темир ле шоссе јолдор, каналдар өткүрер, школдор, магазиндер тудар ла улуска керектү строительство өткүрерине јөпсинген. Строительство божогон соңында поселокто бир мунг сегис јүс шахтер билелериле, өскө ороондордын специалисттери билелериле, школдордын, больницалардын ла өскө дө учреждениелердин ишчилери јуртап јадар.

«Оксидентал» фирма шахтанын ижин башкараар, шахтаны јап-јаңы јазалла јепсейле, олардо иштейтен ишмекчилерди үредер. Анайда «Оксидентал» фирма Китайдын башкарузыла көп керектерде өмөлөжөри башталган.

Онызы — Китайдын јаңы политиказы. Азыйда јаңы предприетиелү болорго јаңы машиналарды ла јазалдарды садып алганынан өскө не де керек јок деп бодолотон. Јүрүмнин кату ченелтелери өскө шүүлте эдерин керексиди. Қыдаттар гран ары јанынан садып алган баалу јазалдарды бойлары тургузала, тузаланып болбогонынан улам, олардо башталган јаан пландар үзүлип туратан. Дэн Сяопин Бириктирген Штаттарга барала, оларго Күнбадыштан жаңыс ла жаңы јазалдар садып алар эмес, анайда ок предприетини башкараарына Күнбадыштан үренери керектүзин билип алган. Онын учун Китайдын башкарузы биске предприетини, анайда ок участокторды башкаратан ишчилерди апарарына јөпсинген. Мениг берген шүүлтелеримнин көп нургуны бүткен, артканы бүдүп јат. Јаан тутактардын бирүзи — кыдат юристтер једишпей турганы, олар Китайда чек јок. Қуучындажып турган баштапкы өйдө кыдаттар олардын јилбүлерин корулазын деп, Нью-Йоркта јарлу «Шерманд энд стерлинг» деп адалган фирманы јалдап алгандар.

Қыдаттар Түштүк-Қыдат талайда нефть бедрейтенин сумелү эттилер. Олар өскө ороондордон келип, бу иште туруш-

кан кажы ла фирма алдынан бойы шинжү өткүрзин, онон бойынын шүүлтезин башкаруга айтсын деген. Эмди көп фирмалар бой-бойын артыктаарга албаданып иштеп турулар.

Күнбадышла жайым садыжары жанынан Дэн өткүрүп турган политика бизнесмендерге жараган, эмди олар Дэн өлгөжин, андый саду артар ба, жок по деп, менен көп катап сурагылайт. Мен бодозом, Дэн андый политика көп жылдарга солынбазын быжулап салган болбайсын.

Бистин Жер-эне учун каруулу болоры

Телекейде амыр-энчүни жеткилдеерине тын жарамыкту айалга боло берди. Бу айалга билбес жанынан келди. Андый болор деп, бистин кемибис те сананбаган, кезигис оны бүгүн жаңы билди. Келер өйдө амыр-энчү болорына амадаганыс бүдерге жуук, ненин учун десе, онон ары жол туйуктала берген.

1986 жылда октябрь айда Рейкьявикте бийик кеминде туштажар алдында ядерный жуу-жепсел жок жүрүм жеткилдеерге тоолу алтамдар артала, туштажуда президент Рейган ла Генеральный качы сок жаңыс сурак — коруланарында стратегический баштаңкай, эмесе «жылдыстарда жуулажатар» программа аайынча жөптөжип болбой саларда, амаду оодылала, туш-башка чачылган. Совет делегаттар Рейкьявиктеги туштажуга баллистический ракеталарды астарды жанынан көп некелтелерге жөпсипер күүндү барган. Олор сүреен көп ракеттерди жоголтор шүүлте эдерде, президент ле онын болушчылары ого белен эмес болдылар. Совет Союзтын шүүлтелерине жөп деп айдарга Американын Бириктирген Штаттары жаңыс ла «жылдыстарда жуулажар» технологияны косместо ченееринен мойнойло, жердеги лабораторияларда ченелтелер эткенине болорзынарыс деп айдары керек болгон.

Президент Рейган СССР-дин некелтелери биске жарабай туру деп жарлайла, Бириктирген Штаттардын президенти болгон кажы ла кижин бойынын албатызын ла бойынын жайымын корулайтан быжу система эдип аларынан качан да мойнобос деп айткан. Рейган удурат эткен шүүлтени совет делегация жаратпады. СОИ аайынча иштердин программасы бүтсе, Бириктирген Штаттар жедип алган жедимдериле СССР-ди таныштырарга белен деерде, Горбачев ого айткан: «СОИ аайынча жедип алганаарла бисти таныштырарыс деп айткан сөстөргө бүдерге күч. Слер бүгүн керек десе, сүттин фермазына керектү компьютерле таныштырарынан мойноп жадыгар».

Горбачев анайда жолду айтканында аланзу жок. Совет Союз США-га, бис СССР-ге бүтпей турганысты биллип тура,

он жылдын туркунына США «жылдыстарда жуулажар» система жазап турганысты СССР көрүп, онын једимдерин Америка сыйлап беретенин сакып, тегин отурды деп санаганы тыг жастырганы болор.

СССР удурлажа тартыжып та турза, Бириккен Штаттар СОИ аайынча иштерди оног ары өткүретени кыйалта јок болгонун совет башкаручылар билер учурлу. Олор бойыннын технологиязын база јангыртып турулар. Онызы јарт. Эмди јарты јок неме — республиканецтер конгрессте ас јаны болуп каларда, СОИ-ге керектү акчаны јеткил алып болор бо, јок по? Бу бичикти бичип, божоткон өйдө президентте јүк ле наукада шинжү ле ченелте эдерге једер бир канча миллиард доллар акча бар болгон. Андый системаны јазарын божодоло, эдип баштаарга јүстер миллиард доллар акча керек болор. Андый да болзо, эмди бар јөптөжүлер аайынча бу чактын учына јетире ядерный октор 10 муннан 100—200-ке јетире астаза да, эмди туратан президент СОИ аайынча технологияны конгрессте јөптөдөлө, эдип алар. Ол до тушта Варшавадагы Јөптөжүнин Организациязынын ороондоры бүгүн текши жуу-јепселдер аайынча НАТО-нын ороондорын артыктап турганын јоголткодый ядерный жуу-јепсел бисте бар болор. Биске эмди тегин жуу-јепсел көп керек јок боло берген учун олорды чик-јок астадары керегинде эки јаны јөптөжип аларына иженер керек.

Совет Союз бистинг алдыста турган суракты ондобой туру, оны бис бойыс јартайлы. «Жылдыстарда жуулажар» программа аайынча наукада шинжү сүреен баалу, ого Совет Союзтын экономиказы чыдашпас. Орустар арга јоктон ончийан көп чыгым эдерине јөпсинерден айбас. Мында тыг алаңзыр неме јок, олор бойыннын ороонын корулап аларга нени де кысканбайтанын совет обществонын түүки-историязы керелейт, ол программа аайынча бүдүретен иштердин баазы аргаларды ажа беретенин олор билип јадылар. Керектү болзо, бастыра калыктын јөөжөлик аргаларын астадарга келижер.

1985 жылда јайгыда мен СОИ аайынча наукадагы шинжүни ле технология јараар ишти Бириктирген Штаттар ла Совет Союз США-нын јеринде наукада шинжү өткүрер лабораторияда кожо бүдүрери, шинжүде једип алганын јаба тузаланары, бой-бойын шингеп турган айалгада чыгымдарды түнгей эдери керегинде шүүлте бергем.

СОИ-нын технологиязы јазалган согында президент Рейган оныла Совет Союзты таныштырарым деп айдып турганына мен бүдүп јадым. Андый болордо, иш јаны ла башталып турарда, Совет Союзты өмөлдөжип кожо иштейли деп ненин учун сурабас? Ол тушта бисте јаны өй, јаны јүрүм башталар эди. Совет ученылар ла специалисттер американ ученыларла, специалисттерле андый јаан учурлу иш-

ти кожо бүдүргежин, ол эки ороонды сүреен тыг жуукташтырар эмес пе?

Жагыс ла бой-бойын шиндейтен быжу ээжилер жазап алар керек. Совет Союзка — бойынын, биске — бойыстын жажыттарды ачарга келижер. Андый шүүлтени элден озо айткан кижиги — Совет Союзтын башкараачызы Горбачев. Онын айтканын ненин учун ченеп көрбөс? Мында СССР США-нын ачык-жарык амадулу болгонына бүдери жаан учурлу. Билип турары — коркотонынын сүреен тыг өштүзи.

Менин айдып турган шүүлте жөптөнөтөн жолдо сок жагыс эмес, бүдүрер аргалу шүүлтелер көп болгон. Ол шүүлтелерди ядерный жуу-чак башталар жеткерди жоголтор амадула бириктирерге жараар. Бис бойысты ла келер өйлөрдө жүрөтөн улусты ядерный жууда кырылып өлөр жеткерден аргадаар жолды табар учурлу. Бистин жер-энебис кижиликтин келер өйи учун кичеенер сурак анайда эдерин бистен некеп туру.

(«Советская Россия» газеттин 1988 жылда 20 маидагы 116 номеринен Токшын Тодошев көчүргөн).

1912

Горно-Алтайский
областной Совет
1912

ТЕЛЕКЕЙДЕ СОНЗУНГЫ КҰН БОЛОР БО?

(Кижилікті өлтүрөөчи цивилизация ла аргадаачы
цивилизация)

Уч жеткер

Кижилікті сонзун не сақып јат? Бисти ХХІ чакта кандый салымдар сақыгылайт ла олорго бүгүн канайда беле-тенер керек? Эмдиги эн бийик једим — келер эн јабыстайларынын түлкүүри болгонын, ыраакта једип алатан амадуны јангыс ла јарт билип тура, јол ортодогыларын чике талдап алар аргалузын бис, байла, ончобыс ондоп јадыбыс.

Бистин өйдө јер үстиндеги цивилизацияда тазылынанг ала кубулта башталып турган болордон айабас. Кижилік исторіяда качан да болбогон эки учту стратегический айалгага кирген: эмдиги ачылталар кижининг сыраңай ла кижі күүндү амадуларын јадын-јүрүмде бүдүрер арга бергилеп јат, је олор ок кижилікті — јангыс та јуунынг болужыла эмес — јоголтып саларга кезедү эдип туру.

Бүгүнгі цивилизациянын төс төзөгөлөри керегинде сурактар тургузылат. Научно-технический революция бисти кайдаар апарып јат — туйуктарга ба айла јангы телкемдерге бе? Албатылардын айдары јок јаан городторго, ар-бүткеннин ортозында тургулаган бу антиоазистерге улу көчүжи улуска нени берип ле олордон нени айрып јат? Ар-бүткеннег айрыганы бисти өскөртпөс пө, улустынг ар-бүткеннег јайалган кижі күүнин јоголтпос по? Јер-энебисти јип бараткан јеек-јутпа цивилизация болбозын деп, кижилікті канайда кубултар?

Шак мыны ончозын ондоорго, байла, телекейди бистинг эмдиги ле келер өйлөрдөги јүрүмибистинг төс учурын ондоорында терен кубулталар керек. Андый кезем кубултанынг белгелери јуулып башталганы удай берди: олор јер-телекейдинг сыраңай ойгор шүүлтечилерининг ле учуныларынын, футурологтордын, философтордын, фантасттардын телекейди башка-башка јанынанг көрүп турган шүүлтелери.

Олордын ортозында — К. Циолковский, Н. Винер, Н. Рерих, И. Ефремов, Станислав Лем, Тейар де Шарден, А. Азимов, Э. Фромм, О. Тоффлер, Д. Медоуз, Д. Белл, А. Печчеи, Я. Тинберген, И. Бестужев-Лада, Н. Моисеев, И. Фролов,

Г. Шахназаров... Олор бүгүңги телекейди ондоорына башка-башка жанынан жууктагылаган, олордын кезиктеринин эп-мары жектү ле эмезе бой-бойлорыла тапташпас та, же андый да болзо, олор ончозы бүгүңги телекейди чек жаңыдан көрөргө күүренгилеп, онын тазылы деп, жаңы учурын ла салымын ондоорго күүнзежет.

Эмди кижиликтин үстинде үч жеткер туруп жат: атом өлүмнин жеткири, экологияда кырылыштын жеткири ле улустын эгоизациязынын, күүн-табы быртыганынын жеткири. Ол жеткерлер жаңыс та јөөжөни танынан эзелеништин эмес, же анайда ол эмдиги цивилизациянын төс төзөлгөлөринин аайыла табылгандар; шак ол төзөлгөлөр ар-бүткенди јоголторына ла кижилик бойын бойы божодорына ууламјып апарат, шак онын учун оморды, байла, тазылдай кубултарга — чек жаңы цивилизация төзөөргө келижер.

Кижилик историяда баштапкы ла катап јүрүмнин ле өлүмнин ортозындагы айалгага учурашты: танынан мензинеринин ле индустриялу-урбанист уулу јолынан туура чыкпаза — өлүм; эмезе ол бойына жаңы промышленно-технический, социально-экономический, нравственно-психологический төзөлгө жазап алгажын — јүрүм, өзүм.

Түбектин алдындагы икс јылдардын туркунына

Кижиликтин эмдиги промышленный төзөлгөзи «бистин кийнибисте өлөң дө өспөзө ксерк бедн» деген шүүлте аайынча төзөлгөн. Қазып-јөөп алып турган сырьенин јүк ле бир кичинек үлүзи — 1—3 проценти эдимдер эдерине чыгат, арткан 97—99 проценти таштанчыга барып јат. Бис јылдын ла сайын јердин алдынан 100 миллиард тонна јүзүн-башка сырье казып алала, онын 97—99 миллиард тонназын ар-бүткенди корондоорына ла быјарзыдарына төгүп јадыбыс. Бу јүсјылдыктын учи јаар кижилик јылына 300 миллиард тоннадан сырье казып алып, онын 290—297 миллиард тонназын јерди, сууларды, кейди корондоорына чачар.¹

Бистин бу өйгө јетире тропик агаштарынын — јердин өкпөзи болуп турган агаштардын бир төртинчизинен ала төрт онынчы үлүзине јетирези јоголтылган. Андый агаштардан эмди 900 миллион гектарга шыдар агаш арткан, оны эмдиги ле кезип турганыбыс аайынча кессебис, ХХІ чактын ортозы кирезинде онын јүк ле 300 миллион гектары ар-

¹ Бу тоолорды печатьта Госкомгидрометтин председатели Ю. А. Израэль («Неделя», 1985, 17 номер), СССР-дин наукалар Академиязынын член-корреспонденти Г. А. Ягодин («Знание — сила», 1985, 7 номер), академик И. В. Петрянов-Соколов («Неделя», 1985, 30 номер) јарлагандар.

тар.¹ Ол тужында эн ле көп кислород берип турган агаштарыбыс эмдигизинен үч катапка ас кислород берер; ол ок ойинде техника жылдын туркунына 10 миллиард тонна кислород өртөп турганын ла мынан ары жылдан жылга там ла көптөн өртөөрин аяруга алар керек.²

Жердин суузы да түрген артап туру. Кижилик жылдын ла сайын 3500 куб километрден суу алып жат, а киртидип ле баярзыдып турганы онон чик жок көп.

Промышленностьын ла транспорттын ыштары ла таштанчылары сүрекей элбек жерлерди, сууларды ла кейди баярзыткылайт. Жердин үстиндеги бастыра бар кургак жердин 35 проценти ээн чөл болуп кубуларынын чочыдузы бар, эмди кажы ла минутта 44 гектар жер ээн чөл болуп кубулат.³

Жирме жылга шыдар мынан кайра Римский клубтын (жер үстинин эн жарлу жүс шүүлтечизи) экологторы телекейге жар эткендер. Кижилик бойын бойы өлүмге апарып жаткан ууламжызын кубултпаза, XXI чактын баштапкы ла онжылдыктарында ар-бүткенде ойто түзедип болбос кубулталар— өлүм алдындагы кыйналыштын баштапкы шыралу алтамдары башталар деп, олор чотоп алгандар. Бу тоолор чын ба, жок по, жарты жок: айса болзо жеткерлү ой онон орой башталар, айса, эмдиги кислоталу жааштар ла озон жабынчыбыстагы тежиктер — баштапкы курылыштар...

Калганчы өйлөрдө ар-бүткеннин косколондору көптөп лө олордын жеткерлери тыгып тургандарын канайдарыбыс? 1960 жылдын кийнинде андый түбектер ле косколондор — күйгектер, чайыктар, жер силкиништер, жоткондор — эки катапка көптөтөн, олордон улам кажы ла жылда 6—7 катапка көп улус өлгилейт...⁴ Мынызы ар-бүткеннин теңдежүлү энчүзин бусканынын салтарлары болгоны жарт, же мынызы, байла, жүк ле чечектери, кем билер, олордон кандый жиилектер бүдер?

Мында жарт неме, байла, жангыс: кижилнктин промышленный төзөлгөзин тургуза ла өскөртөр, чек жангы, таштанчызы жок ло экология жанынан ару төзөлгөгө көчүрер керек.

Промышленно-технический төзөлгө керегинде сурак — жангыс ла технический сурак эмес, ого кижинин жер-телекейле колбуларынын төс төзөлгөлөри керегинде сурак кирип жат.

«Сагыш — эбиреде турган телекейдин ийде-күчин ол телекейди буспазынан тузаланатан арга» — деп, он беш жыл кирези мынан кайра карындаштар Стругацкийлер сүрекей

1 Споры о будущем, Окружающая среда. М., 1984

2 Ф. Ю. Зигель. Вам, земле. М., 1983, 158 стр.

3 Н. С. Орловский. Опустынивание — глобальная экологическая проблема. Вопросы философии, 1986. № 1, 113 стр.

4 Ф. Бурлацкий. Фауст или Прометей? Литературная газета, 9 октября 1985 г.

жакшы айткандар. Гомосапиенс бойын сагышту деп аданарга, байла, мендеген болор, же мында кижинин сагыжы тенекусунинг эмес, социальный тенекусунинг бурузы кол.

Ар-бүткеннин немезин онын жүк ле бир жүзинчи үлүзине болуп коскоротоны — ол мензиништин сырагай ла жек-ту-такту кебине једип-ажынган ээжи — эн ас чыгым эдип, эн белен ле эн арбынду туза алатан ээжи. Ар-бүткеннин байлыгын эртенги шоктын баазыла алар бүгүнгү туза — ол бүгүнгү производствонун өзөк-буурына өдүп-шингип калган тос көрүм-шүүлте. Ол келер үйелердин, кижиликтин салымын чек неге де бодобой јектеген үстүгүге јеезеленип-төстөлгөн эмей. Мында ар-бүткенди, агаш-ташты кижилик базынып-кулданган аяасту болуп, ого бир бөлүк-класс экинчизин бийлеген аайынын кебедели көчүрилген ошкош керек болуп јат.

Биосфера — ноосферанын «эди-каны»

Таштанчызы јок производство телекейге јарамыкту, чындык кижизек күүндү болгонын көргүзет. Онын сырагай темир-тес ээжизи јангыс ла ороонына эмезе кандый бир бөлүк клазына эмес, же бүгүнгү ле эртенги үйелерге, бастыра кижиликке килемјилүзи болгонында. Ол акту бойында кижинин телекейдеги ордын јаныдан ондогон, јангы — текши телекейлик, текши кижилик учурлу — философияны кебеделдеп быжулайт.

Производительный ийде-күчтердин бу јангы төзөмөли өткүре бастыра кижилик учун, бастыра телекейдин салымы учун каруулу болор деген шак мындый бастыратекши этика, психология, философия көрүнип јат.

Маркс бойынын ойинде мынайда айткан: «Ар-бүткен кижинин органический эмес эди-каны». Бу метафорада, мен бодозом, ар-бүткенди социалистический күүн-тапту көргөни, — оны кандый да тыш јанындагы, кижиге чек ле туш неме деп эмес, а кижинин бойынын ич јаны, — «кижиликтин планетарный эди-каны», онын санаа-сагыжынын төзөлгөзи деп көргөни көргүзилген.

Маркс ар-бүткенди ол јангыс ла «эбиреде турган неме», «сырье алатан јер» эмес деп ондогон, онын учун ол коммунизм «кижинин ле ар-бүткеннин ортодогы јопсинишпестерди чындайын аайлаганы», «кижи ле ар-бүткеннин бирлиги, ар-бүткеннин чындайын орныкканы» деп бичиген.¹

Бу кижиге күүнзек ууламјыны В. И. Вернадский бойынын биосфера — жүрүмнин сферазы ла ноосфера — сагыштын сферазы керегинде үредүзинде оног ары улалткан. Жакшы,

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Из ранних произведений М., 1956. 565, 588, 590 стр.

жарамыкту санаа-сагыш (ноосфера) жаңыс ла су-кадык, толо ийде-күчтү жүрүмнөнг (биосферадан) табылар аргалу деп, ол айдып туратан. Ондый болзын деп биосфераны башкарып турган закондор, бойы орныгып жаңыртынатанынын, ичбойындагы тендежүлөрдүн закондоры, ноосфераны база башкаргылаар учурлу

Ар-бүткенде бойы орныгып жаңыртынатаны, тендежүл болотоны недөнг камаанду? Биогөоцөнозтон (грек тилден «биос» — жүрүм, «гөо» — жер ле «кайнос» — бирлик), жартап айтса, **жердин үстиндеги бастыра жүрүмди бирлик эдип турган немөдөнг камаанду.**

Биогөоцөноз — ол жүрүмнин үч бүдүминин биригү-эбирилижи: күннин чогыла база минеральный вещөстволорло азыранып турган **өзүмдердин**; өзүмдерди жип ле бой-бойлорын жиичип азыранып турган **тындулардын**; өлгөн тындулардын ла өзүмдердин арткан-калгандарын минеральный вещөстволор эдип — өзүмдердин азыралы эдип кубултып турган **микробтордын**..

Бу эмдиги өйдө биогөоцөнозтын ичбойындагы тендежүзи бузулып калган, оны онын бойынын ок орто бөлүги, чокымдап айтса, ол бөлүктин бир ле үлүзи — кичи бузуп жат. Жеткерден айрыларга, биогөоцөнозты бастыра цивилизациянын төс төзөлгөзи эдип алар керек. Ол тужунда «ноо-биогөо-цөноз» — ноосферанын, биосферанын ла геосферанын биригүзи төзөлөр эди.

Мындый биригүге жол — таштанчызы жок производство ажыра. Андый производство көп ороондордо төзөлөт, шак анайда бисте де төзөбөри керегинде шүүлтени алтанынчы жылдарда академиктер И. В. Петрянов-Соколов ло Н. Н. Семенов айткандар. Таштанчызы жок производство, мөнин шүүлтемле, гуманный өмөлик жөннын аңылу промышленный төзөлгөзи, мензинечи обществодон чөк башкалузынын төзөлгөзи боло берер. Андый производство бастырателекейлик историядагы учурлу ачылта — кижиликке жаңы промышленно-технический төзөлгө ачканы болор.

Бистин эмдиги «таштанчылу» производствобыс — ол, байла, мензиништү ээлеништин эн төс дейтен жектеринин ле эн аайланбай туратандарынын бирүзи болгодый. Ол табынча от алыжатан фугас ошкош — гуманный идеалдарга онын каршулузы жүк бу калганчы онжылдыктарда илеледе көрүлди.

Таштанчызы жок производствоны социализмнин ле коммунизмнин аңылу төзөлгөзи деп адаарга жараар ба? Ол США-да, Японияда, Францияда, Англияда, ФРГ-да, Скандинавиядагы ороондордо до төзөлип жат, ого үзеери бистин ороондогызынан чик жок түргөдей.

Таштанчызы жок производство — ол, байла, чөнгөринен аргаданатан арга, онызы жокко бир де ороон божобой кал-

бас, ол, айса болзо, текши кижиликтин промышленный төзөлгөзи чилеп табылып жаткан болордон айабас.

Je «ангылу» дегени «жангыс ла бого келижип турган» дегени эмес, анайда да, «учурына анчада ла толо келижер» дегени. Политэкономиянын азбуказын эске алыналыктар: суу теермен феодалга башкарткан обществоны берген, изу буунын күчиле иштеген машина — буржуйга башкарткан обществоны берген (Маркс). А изу буула иштейтен машина (оны иштедерине тургузылган ишмекчи де) феодалдар бийлеген өйдө табылган ине; бала канайып эненин ичинде өзөттөн эди, жангы обществонын производительный ийде-күчтери анайып ок эскизинин ичинде табылатан жанду.

Айса болзо, Күнбадыштагы таштанчы жок производство жангы обществонын үрени чилеп быжып жаткан болор бо? Айса болзо, текши телекей таштанчылу производствону таштап ийгежин, ол бойы өзөгинен өскөрө кубула берер: күннин ичиндеги жаркын кептү, таштанчызы жок производстводо жанжырылган эн бийик гуманность жадын-жүрүмисти кижиге жарамыкту этире кубултарга болужар...

Кижиликке тургузылган чакпылар

Бистинг цивилизациянын экинчи жеткерлү немези — жадар ордыбыс, кижилик журтыбыс. Эмдиги деремне культурадан сөгүлип калган, ондо терең ле ар-жүзүн жилбилерлү жүрерине жарамыкту төзөлгө жок. Город десе үч түбектү, үч сукадыкка өлүмдиктү: ар-бүткеннин, улустын эди-канынын ла күүн-санаазынын сукадыгына!

Кижиликтин историясында город бой-бойынан кезем башкалар эки учурлу болуп төзөлгөн. Бир жанынан ол кижинин культуразынын, науканын, промышленностьтын жуулган төс жери, социализмнин ле гуманизмнин эн бийик идеяларынын табылган жери боло берген. Ол ок өйинде ол антикультуранын ла антигуманизмнин таркаган телкем жаланы, эн кату жаманнын ла кулданыштын жуулган жери болгон.

Экологтор эмдиги городты биосферанын канын сороочызы деп адагылайт, же онызы өйинен өткүре жымжада айтканы болгодый. Городтор бүгүн — жердин үстиндеги рак тижиктер, ар-бүткенди корондоочылар. Жер үстинин промышленнозынын бастыразына шыдары городтордо чогулган, ол бойын эбиреде сүрекей көп улус жууп, элбек жерлерди предприятиелердин ижине керектү стройкаларла, улус жадар тураларла бүркеп жат. Онызы десе жеткерлү тижик чилеп түргөн өзүп жат.¹

¹ Жалкындый түргөн өзүп турган эмдиги өйдин жаап промышленный городторын шак ол жаап промышленность төзөгөн деп, К. Маркс туку качан бичиген. (К. Маркс ла Ф. Энгельс. Бичигендеринин 30-чы томы, 60 стр.).

Бистинг јүсјылдык башталып турарда городтордо 165 миллион кижилер јуртаган, же адакы учында, ООН-нынг ажындыра чотогонула, 3 миллиард кирези эмезе 18 катапка көп улус јуртаар.¹ Миллион јонду городтор анчада ла өскилейт: бистинг ороондо экинчи телекейлик јуудан озо андый эки ле город бар эди, а бу јүсјылдыктын учында 34 болор.

Научно-технический революция өдүп турган өйдө сүрекей јаан городтор биригип, өйинен өткүре јаан чогунты — мегаполистер боло бергилейт. Андый өйинен өткүре јаан городтор болуп Бостон — Нью-Йорк — Филадельфия — Вашингтон (оны эмди де Бос-Ваш деп адагылайт), Токио — Осака — Нагоя ла өскө дө көп ороондордын городторы. Агломерация—городтор ло јурттар бир болуп чуқталып биригетени бистинг де ороондо өдүп јат, темдектезе, Москва, Ленинград, Донецк... ООН-нынг ажындыра чотогону аайынча болзо, 2010 жыл киреде јер үстининг бастыра калык-јонынын бежинчи үлүзи кажызында ла 4 миллионнон ажыра улус јуртап јаткан сүрекей јаан городтордо јадар дегени чочыдулу.²

Городтор — кижилекти баспактайтан күленгкелер, араайыннан кабып алатан чакпылар. Олор улусты ар-бүткеннен айрып, таш тураларга сугуп, Антей — кижини Гея — Јердег айрып јат. Олор улуска кижининг бүткен бүдүмине чек келишпес јүрүм төзөп, онынг эн јакшы күүн-табын өчүрип, јаман кылык-јаңдарын көйлөдип өскүргилейт. Андый јадын-јүрүм кижининг су-кадыгына ла нерваларына каршулу; онызы кижиге јетирилип турган јүзүн-башка јаман салтарлардан ла тал-табыштан улам, электромагниттинг ле јылунын јаман салтарларынан, бистинг јип, ичип ле тынып турган бастыра немелерибисти таштанчыларла быјарзыдып ла корондоп турганыбыстан улам болуп јат. Экологтордын чотогону аайынча болзо, деремнедеги кей талайдын үстиндегизинен он катапка кирлү, а городто десе јүс катапка.³

Городтор эдимдерге, производствотога камаанду, шак онынг учун анда промышленный ла улус јадар тергелер (алыш-көпүш болуп калган, ару-чек болорынын кеми) јаантайын бузулат, аайы-бажы јок көп транспорт ло техника јуулып јат. Город канча ла кирези јаан болзо, ол бистинг күүн-табыстын су-кадыгына анча ок кире ачаан-шогын јетирет. Городтогы јадын-јүрүм улусты тагынан башкаландырып, бойбойларынан там ла ыраштырып јат. Јаан городтордо коштой ло јаткан улустын көбизи аныланып калган, колбузы

1 Население СССР. М., 1983, 34 стр.

2 Крупнейшие города — их настоящее и будущее. М., 1979, с. 4; Демографический энциклопедический словарь. М., 1985, с. 496; «Правда», 11 апреля 1986.

3 Е. Апостолов, Х. Мичков. Урбанизация. Тенденции и гигиеническо-демографические проблемы. М., 1977; «Правда», 14 сентября 1987 г.

жок, айылдаштар ортодо өмө-жөмө болуштын, бирликтинг сыркыны городтогы жадын-јүрүмнөң чек јоголорго јеткен.

Город ло кижн

Городтор историяда качаң да болбогон элбек калык-јоннынг обществозын, айдары јок элбек калык-јоннынг колбуларынынг цивилизациязын тӱзӱгӱндӱр. Эмдиги городтордо јаткандардыг бастыра јүрүми чук улустын ортозында өдүп јат — оромдордо ло магазиндерде, транспортто ло иште, соотоп амырајтан ла ажанатан јерлерде кижн јаантайын көп улустын ортозында болот. Керек десе бисти айлыбыста да — телевизордын экранында, газеттердинг страницаларында — тоозы јок көп улус сагыгылайт...

Бу ары-бери јылыжып јаткан улустын ортозында бис тагынаң аңылу кижн болуп эмес, а чырай-бүдүжи јок кижнинг сомы — пассажир, садып алаачы, көрӱӱчи, иштеечи, керектеген немелерди тузаланаачы — болуп, конвейерный јүрүм јүрүп жадыбыс. Андый конвейерный јүрүм улустын тагынаң аңылуларын јоголтып, сүрекей көп калыкты бир түнөй эдип, олардын санаа-сагыжын ла күүн-табын орто кемине тӱжүрнп, жагыс кепке чаап тӱндештирнп јат.

Көп калык јуулган јердеги колбуларда кижнинг санаа-шӱӱлтезининг јүк ле тыш калайы, эмесе онынг да кандый бир бӱлүги — јилбиркегени, эске алынганы, билгирлери, нени-нени эдип билери, темиккени — туружып јат. Андый колбулар бистинг күүн-санаабыстын терең кыптарына, кижнинг аңылу бүдүмдерининг тӱзӱлгӱлӱрине табарбай да јат, онынг учун олар кижнинг санаа-шӱӱлтелерин де, онынг аңылу бүткен бүдүмдерин де өскүрбей јат.

Јаантайын көп улус туружып турган колбулар улусты јанжыккан бир түнөй кылык-јаңга таскадып, олардын санаа-шӱӱлтелерининг аңылуларын јоголтот, онызы десе тагынаң колбулардын тереңин бузуп, биленин тӱзӱлгӱлӱрин шалтырадып јат. Көп улусту колбулар ѳйинен ѳткүре көптӱгӱни билени чайкалтып, онынг улузынынг ортодогы колбуларды ујаададып јат.

Камык колбулар бистердинг тагынаң кеберисти јон ортодо јоголтып, жагыс кепке чаптыртып тургажын, тӱп-санаабыс ого там тыгыда удурлажып мееркежет. Керектинг аайын јетире ондобой турган тӱп-санаабыс каралга-сокор немедий, аңылык кеберисти јоголто јондоорго турганына удурлажып тура, је өзӱгисте ойто бойын аңылап көдүринен — мениркейтен јаман кылык өскүрет.

Күнүн сайынгы јүрүмибис канча ла каймыраган јон ортодо өдүп, кижнинг личнозы канча ла кыстырып, кыйыкталып отургажын, кижн бойын калыктын ортозында карын жагыскаңзырак дейтен јоктомчылга алдырат — онызы десе

оны там мениркендирип, онын жангыс ла мен деген корула-
наачы санаазын тынгыдат.

Эмдиги город терен коммунистический идеалдарга — ки-
жининг ле улустын биригүзине, кижининг личнозын ла ончо
jonнын күүн-табын кижизек этирерине сүрекей буудакту.
Ондый болорына эмдиги ойдин городынын тözөлгөзи бойы
экелип јат: ол элден ле озо производствонын јуулган јери
болуп јат, городтын улузынын јадын-јүрүми дезе олордын
јайым өзүмин ле најылыж биригүзин эбиреде тözөлип тур-
ган эмес, а эдимдер эдерин, тузаланарын эбиреде тözөлөт.

Эмдиги городко кижн элден ле озо бир түней сом, эдим-
дер чыгарарынын ла олорды эдинерининг туружаачызы эди,
јангыс онон, калганчызында ол — кижн, личность, тагынан
бсйы, анылу чырай-бүдүштү, арга-чыдалду. Городтогы ја-
дын-јүрүм кижини јангыс ла ар-бүткеннен, јангыс ла бскө
улустан айрып ла ырадып турган эмес, је анайда ок акту
бойындагы эн јакшылык, эн терендик, эн кижизек, эн јай-
алталу дегенинен...

Социалистик городто урбанизациянын јаман салтарлары
эмеш астадылган, анда капиталистик городтын кезем ары-
лык-бериликтери — гигантомания, корондолгон кей-түдүн,
тыгылышкан јон, кызалан тапчырыш чик јок ас... Је камык
jonнын чогулыжы, ар-бүткеннен айрылыш, јүрүмди улус-
тын јайым көгүс өзүмине ле нак өмөликке эмес, је эдим-кы-
лууга ла эдинерине тапташтырыш — городтогы јадын-јү-
рүмининг бу ончо аай-төдөгөзи бистинг де городты тудуп јат.

Марксизмди тözөбчилерде промышленный город керегин-
де кезем шүүлте бар болгон. «Јаан городтордын кебинде
цивилизация бистерге бачым үстинен ле беленинге айрылып
болбойтон андый энчизин арттырган. Је оны јайладарга ке-
рек — ол јайладылар эмей, бу кандый да уламыктай чөйи-
лер керек болгожын»¹ — деп, Энгельс бичиген.

Ленин де бичиген: «Јаан городтордо улус тумчаланат...
бойлорынын ок өтөгине, онон өйлү-өйинде аргалу ла деген
ни ончозы ару кей ле ару суу бедрегилеп, городтордон кач-
кылайт». Социализм — ол «деремненинг таштагызын, теле-
кейдин аалгазын ла «јаан городтордо јон-улус јайаан кеби-
не келишпестен ума јокко чогулыжын јоголтотоны»,² — деп,
ол айдатан.

Канайдар, је марксисттердин «городторло уружулу»
шүүлтелери 30-чы жылдарда ундылган; онызы социализм-
нинг эн јаан учурлу идеалдарынын бирүзинен кыйышканы
болгон эди, онойтконы учун бир канча үйе эмди аа јок јаан
баа төлөгилеп јат.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Бичигендерининг 20-чи томы, 308 стр.

² В. И. Ленин. Бичигенининг толо јуунтызы, 5-чи том, 151 стр.; 26-чы
том, 74 стр.

Эмдиги өйдиг городы журтаарга ла иштеерге керектү машина болуп туруп јат, онын учун чек јаны, шак социалистик городты тззйтннин, байла, бачымдадар керек — журтайтан машинаны эмес, а јүрүмнин оазизин.

Ол кандый болор, эмди тургуза јарты јок, је ол кандый болбос учурлузы јарт. Городтор тудатаны эмди архитектурный санаа-шүүлтедеги революциянын бозогозында туруп јат. Журтайтан машина болгон городтын ордына «тирү город», «естественно-искусственный журт», көп агаштар өскүрилген город, город-сад керегинде идея орныктырылып јат.¹

Мынызы мегалополис эмес, экополис — экология городы болор: социалистик городтын тос тззлгөлөринин бирүзи, байла, шак мынызында болор. Ол, байла, сүрекеј јаан болбос. городто 300 муннан көп улус болбос учурлу деп архитекторлор туку качаннан бери айдыжып келгендер. Мындыг городто, байла, эмдиги городтын јакшы јандары (онын культуразы) ла деремненин эн артык јаны (ар-бүткенле колбузы) бириктирилер, а олордын коомой јандары јоготылар.

Биске энчи болуп келишкен эмдиги городты, онын јангырта тззбөргө сүрекеј күч производствозыла кожо, мынан ары канча ла кирези өскүрзебис, бис анча ла кирези терен туйукталарыбыс.

(Улалганы «Эл-Алтайдын» быјылгы
4-чи номеринде болор)

1 П. Велев. Города будущего. М., 1985; А. Э. Грунтов. Есть ли будущее у городов будущего. (Послесловие к книге П. Велева)

КӨЗҮЙКЕ ЛЕ БАЯН

(Алтай кай чөрчөктөрдүн үлекери аайынча үлгерлеп чүмдеген
үч ойынду трагедия)

Экинчи ойыннын туружаачылары:

Кайчы

Көзүйке — жаш-уулан.

Эрке-Тана — онын энези.

Аксагал — айлаткыш брөкбөн.

Кан-Когур — Көзүйкенин ады.

Кускув, Каргаа, Сагыскан — жеек куштар, каранын кебедели.

Турна, Кас, Боскара — болушчы куштар, актын кебедели.

Үч уулчак

КАЙЧЫ Анча-мынча ой өдөрдө,
Ак-кааннын уулы эмди
Элчип-телчип база берди,
Эмчек сүдин таштап ийди.
База эмеш ой өдөрдө,
Балтыр-кежик Көзүйке
Бала ойынга кире берди.
Онон эмеш ой өдөрдө,
Онду анчы боло берди.

Чагал агашты жара тартып,
Чана эдип кийип алат.
Жаш агашты бүктей тудуп,
Жаа эдип, жазап алат.
Арка-меести керип жүрөт,
Аннан-куштан адып келет.
Агын сууга кармак салып,
Амтанду балык тудуп алат.

Эрке-Тана энезин эмди
Көзүйке бойы азырап турат.
Жаш та болзо, жаан кептү
Аш-курсагын таап алат.
Жанып келзе, жаш балдарга
Кажык ойноп ол жүрөт.

* Башталгазы «Эл-Алтайдын» быжылгы 2-чи номеринде.

ЭКИНЧИ ОЯЫН

Биринчи көргүзү

Ак кереге айылдар. Акта уулчактар кажык ойногылайт.
Көзүйкө ээчий-деечий балдардын ончо кажыктарын ойноп алат.
Онылары өкпөлөп тарынат.

- 1-кы Уулчак Көрзөн кандый Көзүйкө —
Мөр бистерге бербеске!
- 2-чи Уулчак Кажык блаажып баатыркайт.
- 1-кы Уулчак Катын бедреп не барбайт?
- 3-чи Уулчак Байадан биске күчүркейт.
- 1-кы Уулчак Байанын таппай үжүркейт.
- КӨЗҮЙКЕ Тагма не дийт?
- 3-чи Уулчак Кокырлаайт!
- 1-кы Уулчак Таптап айттым.
- КӨЗҮЙКЕ Такып айт!
Чындап жириг токтокты,
Сыгарыг бүгүн быштакты!

Тударга тап эдерде, уулчактар туш-башка быдыражып жүгүрөт.

- 1-кы Уулчак Кара-каанды истеп бар,
Катыг кайда — некеп бар!
- УЧУЛЕЗИ (өткөнжип, жагыс үнлө):
Карта жи! Карта жи!
Карын жакшы той эди, той эди!
Кайнын аскан көчөни, көчөни
Калбагы жок кем ичти, кем ичти?
- КӨЗҮЙКЕ (аайы жок алаатып, тура калып):
Кажыктарыг ме, алаар,
Калырууш, багай тагмалар!
Кара-каан кем, Байан кем —
Каруу-жартын билетем.

Экинчи көргүзү

Энези аскан казанын чыгарып алган, аарчызын кырып отуру.
Көзүйкө кире конуп, отура түшкөн бойынча
колын сунуп, аарчы сурайт.

- КӨЗҮЙКЕ Аарчы берзеер, энейим.
- ЭРКЕ-ТАНА Аарчы изү, өртөттин,
Айакка салып берейин.

КӨЗҮЙКЕ Ууштап, колло алып бербей,
Ур аякка не берер?
Аякка салган аарчынын
Амтаны да чыга берер.

ЭРКЕ-ТАНА Учканымды сени база!
Уткалап турар удур.
Алаканың жай, текем!

Көзүйке энесинин эки колын түргөн-түкөй изү аарчыга жаба тудуп ийет.
Божотпой, сурайт:

КӨЗҮЙКЕ Айтсаар капшай, Байан кем!

ЭРКЕ-ТАНА Акыр, балам, колым божот —
Аарчы изү, быжып бараат.

КӨЗҮЙКЕ Айтпазагар, божотпозым.

ЭРКЕ-ТАНА Ай, болорзон!

КӨЗҮЙКЕ Жок, болбозым!

ЭРКЕ-ТАНА Баштактанба, кулуном,
Байан ол кем, айдайын,
Божот, калак, колымды!

Көзүйке эки көзин албай туруп, энесинин колын божодып,
чала ыйламырап куучындайт:

КӨЗҮЙКЕ Балдар мени шооткылап,
Бастыразы каткырыжат.
Байан катың бар дежиң,
Барып ал деп айдыжат...
Андый бала бар болзо,
Айтпай неге жажырап?
Кандый да күч сөс болзо,
Карыксынбай жартагар.

ЭРКЕ-ТАНА Эрик жокто сөс туйук.
Эрке уулым, жазап ук.
Кемирчек сөөгүң каткалакта,
Келер жажын жеткелекте,
Алар эжиң бар болгонын
Айтпай жүргөм — бил жартын.
Адаг сенин тирү тушта,
Андап-куштап кожо жүрөп
Айрылышпас нажылу болгон,
Ады оның Кара-каан,
Айылдаш болуп, коштой жаткан.
Энеден сен чыгар тушта,
Эт-карынды бирге жарып,
Эмчек сүдин жаңыс эмип,
Киндигин болзо бирге кескен

Кирип болзо бирге јунган
Кыс чыгарда, эки каан
Эки балазын бириктирер деп,
Эленчекке јуртаттырар деп,
Куда-кубуйды эдип салган,
Карын-карта јиижип салган,
Акту чертин берип койгон,
Албаты-јонго јарлап койгон.
Је јыргал-тойдын учында
Јеткер болуп, сенин адан
Аттап ажып јыгылган,
Ташка бажы ойылган.
Ойто јанбас өлүп калган,
Ордылу јуртыс өскүс калган.
Өчкөн оды күйбес деп,
Өңжүбейтен улус деп,
Өскүс-јабыс бис экүни
Өлтүрө өчөп барган эди.
Калыңнын малын айдап алып,
Калык-јоныс айрып алып,
Кара-каан деп кырч кайнын
Кайралап чертин бузуп чачып,
Базынганду јаман айдып,
Балазын алып, кача берди,
Бадыш јерге көчө берди.
Кайы элди көстөгөнниң,
Кайдан оны мен көрөйин.
Калак, балам, билбес турум,
Каруузын берип болбос турум.

КӨЗҮЙКЕ

Мыны уккан бойым эмди
Мында канай турарым?
Суру-чабын угуп алып,
Сунуп-истеп барарым.
Албатыда атту болзом,
Арказына минер адым кайда?
Кижин ортодо јуртту болзом,
Кийип јүрөр тоным кайда?

ЭРКЕ-ТАНА

Ээ-чаалта, бил, эркем,
Энен де болзом — эмеген.
Сенин минер адынды,
Седеркеп кийер кебинди
Айдып берер күчим јок,
Алкап берер сөзим јок.
Албаты-јоннын јаказында,
Ак малыстың куйузында
Кары јажы једе берген,
Кажык сөөги божой берген,
Куу чылап баш кажайган,

Курут чылап тиш саргарган,
Сенин адын адап берген,
Седен күчтү кижиге бар.
Алтай жоннын арказы —
Аксагал-өрөкөн бар.
Ого барып сен жолук,
Онду сөзүн лаптап ук.

КӨЗУЙКЕ Айтканаардан, энейим,
Ал-сагыжым жарыды.
Айлаткыш ол карганды
Амадап-некеп барадым.

ЭРКЕ-ТАНА Эрикпестү жол болзын,
Эбирип ойто эрлү жан.
Амыр-жакшы жол болзын,
Айланып ойто атту жан!
(энезиле эзендежү).

Учинчи көргүзү

Аба-жыштын жаказы. Аксагалдын аланчык агаш айлы.

АКСАГАЛ Айса агаш чыкырты,
Айса салкын сыгырты?
Аалга жерде журтыма,
Аланчык агаш айлыма
Эмди кижиге келер бе,
Эжик ачып кирер бе?

КӨЗУЙКЕ Эзен-жакшы, өрөкөн!

АКСАГАЛ Эзен, эзен, жол өткөн,
Эр кеберлү солун жиит!
Азып-тозуп жүрүн бе,
Айыл көрүп кирдин бе?
Элчи-салчы келбейтен
Эл алыста жадым мен.

КӨЗУЙКЕ Көндүрө слерди көстөгөм,
Көкшиннин бойун көрөргө.
Айлык жерге жол өткөм,
Амадап алкыш сөзбөргө.
Ак-каан уулы Көзүйке,
Ада жаштаң мен өскүс.
Эр темиме кирерге
Эржине жок чат өскүс.

АКСАГАЛ Оо, кулагым жастырбаат,
Ат тибирти угулбаат.
Карамтыгып келтиринг,
Кара жойу эмтиринг.
Көзим чогы өчүп жүрген,
Көксим каны шүүлип жүрген,

Көзи отту, көкси ойлу
Көзүйке, сен — эл уулы
Не суракту келген эдин,
Не жорыкту жүрген эдин,
Нереези меге јарт болды.

КӨЗҮЙКЕ Энеден чыккан јаш бойыма
Эрке атты адаганыгар.
Оскүске өскөн бу бойыма,
Өрөкөн, таадам болгойыгар.
Актын ажын тудуп турум,
Алкыш-быйан сакуп турум

Аксагал Көзүйкенин экелген эки тажуурин тудуп, от үрүстейт.

АКСАГАЛ Отус башту От-Эне!
Ойгон камыш кулакту.
Қырык башту Қыс-Эне!
Қызыл торко кийимдү.
Ак-сары атту От-Эне,
Алтын тонду ар-јалкын!
Чийди болзо быжырган,
Тонды болзо эргискен,
Талкан күлин чокту јатсын,
Таш очогын кызу болзын!

Чөөк!

Устиги ороон јеринен
Бычылып бүткен От-Эне
Уч курбустан јеринен
Быйандап алган От-Эне!
Ак кубарга түжүрип,
Азырап койгон От-Эне.
Алты курбустан јеринен
Куруйлап алган От-Эне!
Оп-куруй, оп-куруй!

Аксагал отты үрүстейле, ашты амзап, эрмегин улалтат.

Аамайтый да берген болзом,
Алкыш сөзим сөс болзын!
Акту јангыс Көзүйкенин
Алып јолы түс болзын!
Энеден сен чыгар күнде
Ээрлү адын јангыс чыккан.
Эди-каны тыгып өзүп,
Сениле кожо жүрүп јаткан
Қалык ортого минип жүрер
Қан-Қонур деп ат болор
Қанча түмен катанчылар
Қанжаазында белен болор.
Аргымак аттын турлузы

Ак-Тайганын кырында.
 Сени сакып турганы
 Сегис жылдан ажып калды.
 Оны тудуп минер турун,
 Онду чындык нөкөр болор.
 Күрентикке чыга бас,
 Күмүш үйген бу эди.
 Ат чакызын шыгырт эдип,
 Ала тарый согуп ий.
 Ак-Тайганын сынынан,
 Темир терек төзинен
 Алтын чылбыр сүүретеген,
 Көө-куйак бөктөрилген
 Көөркий адын Кан-Конгур
 Көс жумала көргөлөктө,
 Көни бойы шунуп келер,
 Көрүжерже мантап једер.
 Алтан кулаш армакчыла
 Арка мойнын өйкөтпө.
 Алтын јалын сыймай тудуп,
 Аргымагын тудуп ал.

КӨЗУЙКЕ Айтканаар билдим, аксагал!

Төртинчи көргүзү

Ак-Тайганын кырындагы айан. Темир терек. Чакы.
 Ат тибирти угулат.

КАН-КОНГУР Ат тударга амадаган
 Алып бойын кем эдинг?
 Азырап салган адан кем?
 Эмизип койгон энен кем?

КӨЗУЙКЕ Азыраган менин адам
 Ак-Боро атту Ак-Каан болор.
 Эмискен менин энем
 Эрке-Тана эмеген болор.
 Жорык жүрер адым јок,
 Јойу жүрген мен эдим.
 Јардыма кийер тоным јок,
 Јокту жүрген эр эдим.

КАН-КОНГУР Көзүйке баатыр турбайын!

КӨЗУЙКЕ Кан-Конгур адым турбайын!

КАН-КОНГУР Кызыл эттен болгожын,
 Јангыс күнде чыкканыс.

КӨЗУЙКЕ Киндик тамыр болгожын,
 Јангыс күнде үскенис.

- КАН-КОНГУР Түште болзо — канадын,
Түнде болзо — нөкөрин
Мен болорым, Көзүйке.
Кызыл колло тудуп ал,
Кыйыш жоктон минип ал.
Алтын чакы айланган
Ай тагмалу ат эдим.
Сен, Көзүйке, чыдадын,
Мени минер эр болдын.
- КОЗУЙКЕ (Аттын жалын сыймай тудуп)
Өзүп жүрзем — нөкөрим,
Өлүп калзам — койлогом,
Түмен тайга ашкамда,
Түлүрөп учар канадым.
Түмен талай кечкемде,
Түнгөй эжер кайыгым.
Түбектү жууда таштабас,
Түргөн маңда чылабас.
Өлбөрүмди сезетен,
Өзбөрүмди билетен
Качан да чындык најым сен,
Кайран кару адым сен!
- КАН-КОНГУР Эрлү бүткөн Көзүйке
Эрјине мени сен таптың.
Ээр-токымың беленде,
Көб-куйагың кий эмди.
Көрнөб-болот јепселинди
Көдүрүп, тудуп сен темде.
Эттен јарылып чыгарыңда,
Эр киндигин кезилерде,
Ус Аксагал сулап эткен,
Ак-Тайганың колтыгында
Ада-өбөкөн куй-тажында
Алып күчин киргенче
Артабастан јаткан эди,
Аксагал кичееп туткан эди.
- КОЗУЙКЕ Сүүнбеген бойым сүүндим,
Ырыстанбаган — ырыстандым.
Айлаткышту өрөкөн,
Ак санаалу Аксагал,
Алкыжаар учун баш болзың!
- АКСАГАЛ Эм јолыңды ал, балам!
- КОЗУЙКЕ Эйе, мендеп баратам.
- АКСАГАЛ Алтайыңнын нереези,
Албатыңнын уулы бол.
Адалардың энчизин

Арбыдатан алып бол.
Актузынан артык жүр.
Аргымак атка бүдүп жүр!

КӨЗУЙКЕ Укаалу сөзөөр угайын,
Ук-төрөни тудайын!

АҚСАГАЛ Ак-жарыкта жолыңнан
Ар-буудак ташталзын.
Атанган жолың түс болзын,
Ач өштүлөр чачылзын!

КӨЗУЙКЕ Айтканыгар бүдүп калзын!
Алтайыска таркап калзын!

АҚСАГАЛ Ару эжин табылзын,
Айлы-журтын жарытсын.
Малыңа болзо мал кош,
Жоныңа болзо жон кош.

КӨЗУЙКЕ Жаанның айткан сөс — алтын,
Жал-жүрекке — ар-жалкын!
Жанарыма жетире
Жакшы болзын, өрөкөн!

Ат тибирти ырап калат, Аксагал алкап туруп калат.

Бежинчи көргүзү

Эрке-Тананың айлында, Көзүйке атту-тонду Аксагалдан
алкыш алып, жанып келген.

ЭРКЕ-ТАНА Эрке уулым Көзүйке!
Эмди ээ сен бу үйгө.
Ээрлү-тонду болдың,
Эржененди таптың,
Эр кебинди алдың.
Жаан көгүстү өрөкөн
Жан-төрөбис көдүргөн,
Жаш бойыңды жепсеген.

КӨЗУЙКЕ Сунуп жанып келеде
Суу жакалай жортуп жүрдим.
Суу кужынан өлтүрдим.
Туу кырыла жортуп келдим,
Туу аңынан кырып келдим.
Ак мешкедий семизинен
Ак-кийикти адып алдым.
Кара кишти болгожын,
Кара-сурын талдап аттым.
Анча-мынча андап келдим.
Арчымагым толо келдим.

ЭРКЕ-ТАНА Чыдаганын бу ине,
Чындык ангчы болдын сен.
Азый тушта адан сенин
Агдап-куштап жанганда,
Ан жакшызын экелетен.
Койон тузактап жүрген уулым,
Корокой ангчы болдын ден.

КӨЗУЙКЕ Көп тō атканым жок, эне,
Курсагыска болор ине.
Көкүп кырганым жок, эне,
Көрүнгени бу ла ине.

ЭРКЕ-ТАНА Алтайдын ангын, чындап айтса,
Ала-күне не кыратан?
Онон биске кандый туза,
Оңы жокко андайтан?
Алама-шикир бу ашган
Амтандузын талдап ажан.
Арып-чылаган сыныгды
Амырадыч жат, тыштан.
Агдап ойто барганда,
Ардак, жеңил болорынг.

КӨЗУЙКЕ Жок, айтпагар анайда!
Жол ортого токтоорго
Жобол меге тийген бе?
Амадулу жолым бар,
Атанып барар керек бар.

ЭРКЕ-ТАНА. Карган меге килезен,
Кайра тартып шүүнзен.
Очогыс ойто күйзин деп,
Ордыбыс ойто бүтсин деп,
Мени ойкөтпөйт дебезен.
Мендеп неге? Жоо, калак,
Кемирчек сөбгинг каткалак!

КӨЗУЙКЕ Жок, энейим, күүним билзеер,
Жол-жорыкка алкыш берзеер!
Кара сагышту Кара-каан
Өчөп бисти базынган.
Оскүс-жабыс бойысты
Өлүп калар деп сананган.
Адамнын чертин истеерим,
Атаанын онын некеерим.

ЭРКЕ-ТАНА Кара-каан деп кайынын
Кара санаалу кижн эди,
Канду көстү бөрү эди.
Кара бажынды базар туру!
Кайран бойын барар турун!

- КӨЗҮЙКЕ** Канайып тураар, энем, слер,
 Карыгышка не түштеер?
 Келинеерди экелерим,
 Кеен тойымды эдерим.
- ЭРКЕ-ТАНА** Кара-каанды кайдатаң —
 Кайра келбей тайылган.
 Калын-каазын кайдалык,
 Канай-кунай жадалык.
 Карасуубыс соолгон бо,
 Калык-жоныс онгон бо?
 Аркада жангыс агаш па,
 Аларын жангыс Байан ба?
 Жыш ортодон ан чыгар,
 Жон ортодон эш чыгар.
- КӨЗҮЙКЕ** Байан эжимди табарым,
 Башка кижин албазым.
 Салымы бирге бычылган
 Санаамда жангыс эш — Байан!
- ЭРКЕ-ТАНА** Калак-кокый, барба, балам!
 Канайып сени сакыйтам,
 Карыгып-сыктап артатам?!
- КӨЗҮЙКЕ** Энем, энем, кайттыгар!
 Эки көстөң жаш төгүп,
 Эки алакан чабынып,
 Эреп-жайнап? Тудунзаар!
 Эр санаазы жангаксыбас,
 Эт-жүрегим токынабас.
- ЭРКЕ-ТАНА** Сөзимди укпас эмтиринг,
 Сөбөгүңди көрбөс эмтирим.
 Жүрегин түктү болгон бо?
 Жүк угарын кожон бо?

ЭНЕЗИНИНГ ЭЗЕНДЕЖУ КОЖОНҒЫ

Көзүйке, эрке Көзүйим!
 Көзиме чечек Көзүйүм!
 Ат ла өтпөс аралдан
 Айу чыгар, кайдатаң?
 Мөндүр өтпөс жум жыштан
 Бөрү чыгар, кайдатаң?
 О, Көзүйүм, Көзүйүм!
 Көзимниң оды Көзүйүм!
 Жылан жылып өтпөйтөн
 Жыш ла болор, кайдатаң?

Чымыл учуп өтпөйтөн
Чыдырман турар, кайдатаң?
Ой, Көзүйим, Көзүйим!
Көксимнин каны Көзүйим!
Ажузы жок тайганы
Сен канайып ажатаң?
Кечүзи жок талайды
Сен канайып кечетен?
Ой, Көзүйим, Көзүйим,
Омок бүткен Көзүйим!
Казыр-калап каандар,
Кара жангыс болорунг.
Кайа көрзөң — көлөткөң,
Кармай алзаң — кулагынг.
Кара жангыс Көзүйим,
Кайран балам, Көзүйим!
Калжуларла тартыжып,
Кайра келбей өлөрүңг.
Карыксынган мен бойым
Ал-сагыштаң өлөрүм.
Оо, жайнайын, Көзүйим!
Онтоп, сыстайт жүрегим.
Көзүйим, эрке Көзүйим,
Көзиме чечек Көзүйим!..

КӨЗУЙКЕНИНГ ЭЭЧИИ КОЖОНҒЫ

Ой, энейим, энейим!
Эркелеген энейим!
Аралдан айу чыкса да,
Ай-саадагым бар эмей.
Жыштаң бөрү чыкса да,
Жыгар оғым бар эмей.
Ой, энейим, энейим!
Олорды адып ийбейим.
Жылан өтпөс жыш болзо,
Тынду оғым бар эмей.
Чымыл өтпөс жыш болзо,
Канатту кастак бар эмей.
Ой, энейим, энейим!
Жол чыгарып бергейим.
Ажузы жок жол болзо,
Адым кайткан, энейим?
Кечүзи жок суу болзо,
Конгур кайткан, энейим?
Ой, энейим, энейим,
Ол буудакты өткөйим!

Казыр јаман каан болзо,
Канчын кўчим јок беде?
Эргеги тыг эр болзо,
Эрлў кўчим јок беде?
Ой, энейим, энейим,
Олордон незин коркыйын?
Јакалажып јенгерим,
Јанып ойто келерим...

Көзүйке ары болот. Эрке-Тана эреетиген артып калат.

КАЙЧЫ Эр ле бүткен Көзүйке
Эт-јүреги јымжабады,
Энезининг јайнузын
Эм бойына алынбады.
Энезиле эзендежип,
Эки колын суна тутты.
Эреп-јайнап калган бойын
Эмеш-убаш токынатты.
Айылдан ол чыга конот,
Албаты-јонго айдып койот.
Сузуп ичкен талайына,
Сунуп баскан Алтайына
Тура тўжўп, чертин берет,
Кан-Конгур деп адына
Бир темдене минип ийет.
Чой ўзенгени чойў тееп,
Ат тискинин тендей тудат,
Ары болуп јеле берет.
Кускун учпас куба чўлди
Куйун кептў өдўп турат.
Сагыскан учпас сары чўлди
Салкын кептў өдўп турат.
Эрјине болгон Кан-Конгур
Јаш өлўнди јайа баспай
Јараш јорго барып јадат,
Кўк өлўнди кўмў баспай
Кўни јорго барып јадат.
Эрјинедө соодузы јок,
Эр Көзүйке ўдөзи јок,
Канча талай кече берет,
Канча тайга ажа берет.
Анча-мынча болгондо,
Ажузы јок тайга турат,
Кечўзи јок талай јадат.
Сойок кара тайга бажы
Ак булутты өдў бертир.
Сары короң талай болзо
Јараттарын өртўп ийтир.

Алтынчы көргүзү

Аттан түжүп, оду салган Көзүйке жар кырыла ары-бери баскындап,
куучынданат.

КӨЗУЙКЕ Кара-боро сагышту
Кара-каан кайным жолыма
Канча башка буудак эттир,
Качып мынан барган эмтир.
Болор-болбос неме эдет,
Теп-тегиннен чаптык эдет.
Акыр ла болзын, једерим,
Көстөн көскө көрөрим!
(Кан-Конгурга)

Эмеш бого токтойлык,
Эбин-аайын јоктойлык.
Сеге сооду берейин,
Бойыма үде элейин.

Көзүйке торсок комыргай сындырып, шоорлоп отурганча, тогкыллада
каткырган Кускун учуп келди.

КУСКУН Кара кырлан ажып болбой,
Карыгып јаткан бу бойын
Кандый баатыр болорын?
Курр-курр-курруу!

Кара сууны кечип болбой
Комудап јаткан бу бойын
Кодырлу јошкын болбойын?
Курр-курр-курруу!

КӨЗУЙКЕ Ман үдези баатырга
Макаыйтан не кускун?
Коркок мойынду бу тагма
Кокымайтып турган ба?
Коронду талайга чөк!
Коомойынды ого төк!

Ыга атырткан Кускун жылыйып калат. Је ээчий база бир јеек — Каргаа
учуп келди.

КАРГАА Батаазына баатыр бол!
Бала чылап не јаткан?
Бойлу јараш кыс Байан
Бодуга барып кайдатаң!
Карр-карр!
Сары учук суудан сен
Сай бедиреп јадырын ба?

Төнбозөкчө төннөн сен
Ажу бедиреп жадырын ба?
Торолоп өлзөн, челдегейим.
Торсыгын жарып, жиликтегейим.
Карр-карр!

КӨЗУЙКЕ Каркырада каактаган
Каралу сөстү жеек тагма,
Каргаада ненин байы бар?
Кара бажын жарылып,
Кускун-аганды ээчий бар,
Өскөгө жаман күүнзезен,
Өлүм сени озо табар.
Ондый дезен!
Тайыл, бар!

..Жыга атырткан Карга а талайга жап эдип калат. Анча-мынча болголы
Сагыскан шайрап келди.

САГЫСКАН Эрзип жүрген бүдүжин,
Эреп болбос жүдегин!
Эртеден кайнын өрөкөн
Энчигип сенен чөкөгөн.
Шарр-шарр!
Бого жадып, чирей тепсен,
Болгобостон өлө берзен,
Челин сойып жигей эдим,
Чек макатып жыргаар эдим.
Жуузы жоктон жуу табылды,
Эди жоктон эт табылды.
Шарр-шарр!

КӨЗУЙКЕ Ээ, бараксан сагыскан!
Эки жеек аганды ээчий
Энчикпей келген эмтиринг.
Же, эмди ле, чүрче ле
Једиже конор эмейинг.
Сары-корон талайга
Чомунарга јакшы ба?
Шак макатып башкага
Шартылдада шайраба!

Оног ары ойноп отурды. База көрзө, јанында Турна туру.

КӨЗУЙКЕ ТУРНАНЫ МАҚТАГАНЫ

Турна ла кужы коңыр куш,
Куркун төзи куначы.
Туруп келип кыйгырза,
Јаландарга јайылар.

Куркулдаган баратса,
Туу бажына торгылар.
Уни жараш турна куш,
Нөкөрине кырака.
Бир тепшиден аш амзап,
Бирге нөкөр жүрелик.
Бир орынга нак жадып,
Бирге нажы жүрелик.
Арга-сүме табышсан,
Айткан сөзүм угушсан.

ТУРНА Көзүң отту, көксүң ойлу
Кандый көөркий болотон?
Мындый жакшы ойынду
Кайдан келген болотон?
Арып-чылап жадырын ба?
Арга-сүме таппайдын ба?
Кандый сурак бар эди?
Капшагайын айдып бер.
Күч жеткенче болужайын,
Күүңүңгө жетсе барайын.

КӨЗУЙКЕ Бир айбымды бүдүрзөң.
Сары корон талайдан
Кечү бедреп көрүшсөң.

ТУРНА Чырманайын чындаптан.
(жорголоп чыкты).

КӨЗУЙКЕ Кара булут алдыла
Кайып барып жаткан куш —
Кас ла көөркий болды ба?
(мактап кожондойт).

КӨЗУЙКЕ КАСТЫ МАКТАГАНЫ

Кас ла деген каңыр куш,
Канат төзи талбас куш!
Сууга ла кирзе, суу-жорго,
Суудан ла чыкса, сыр-жорго.
Алтай төзин айланзан.
Ай канадын чылабас.
Жердин үстин эбирзөң,
Күчүң сенин астабас.
Бир аяктан аш ичип,
Бирге нажы бололык.
Бир орынга уйуктап,
Бирге нөкөр бололык.

Менин айдар сөзимди
Уккай бедиг, кагыр куш?
Менин айдар айбымды
Бүдүргей бедиг, карындаш?

ҚАС Эрлү бүткен Көзүйке
Эригер деп сеспедим.
Эргек төзи күчтүде
Эп таппазын билбедим.
Арга жокто кунукканда,
Аргыжыма болужарым.
Нөкөр жокто эриккенде,
Айбынды мен угужарым.
Кандый сурак бар эди?
Капшагайын айдып бер.
Кайдаар барар жорыкты
Меге жартап көстөп бер.

КӨЗУЙКЕ Ажузы жок тайгадан
Ажу кайып таап бер.
Кечүзи жок талайдан
Кечү көрүп таап бер.
Анданышкан талайдын
Жаказын өрб кайып кел.

Көзүйке одузында одус жүзүн кожондоп отурганча, ажарыбас жанына
ак кайыпта Боскара келип отурат, шоорлогонун тыңдалайт.

БОСКАРА Кажы алтайдан келген?
Кандый ададан бүткен?
Жорык жүрген кижиге болзо,
Жортуп барар жанду эди.
Азып жүрген кижиге болзо,
Аайын сураар жанду эди.
Сары корон талайдан
Кечү таппай жадын ба?
Кара каскак тайгадан
Ажу таппай жадын ба?

КӨЗУЙКЕ (кайкап, аыктанып),
Уга-тура, көрүп таппас
Укаалап турган мында кем?
Ак кайыгды тилдү деп
Азыйда мен билбегем.
Кемге каруу беретем?
Найы болзон, эй, көрин,
Ады-жолун билдиргин.

БОСКАРА Он жанында кайында
Отурганым көрбөйдиг.
Болчок кара куруттый
Боскара деп куш эдим.

КӨЗУЙКЕ Менин адым Көзүйке,
Минген адым — Кан-Конгур.
Жаткан жерим ырагалы
Жарым айдан ажа берди.
Азыраган адам жыгылгалы
Алтайдын суузы көп акты.
Амадулу жорыкка жүрүм,
Агаш-таштын катузыла
Арга жокто жадырым.
Эди-каным токынадып,
Эбин шүүнип, жарадынып,
Эрик жоктон отурым.
Такпаазынан куучында,
Табыш-талын билейин.
Танышканнын адында
Тарый шоорлоп берейин.

БОСҚАРА Жемзеп жүрген жерим болзо
Бу талайдын олжанында.
Уйуктайтан уйам болзо
Тас тайганын колтыгында.
Жараш үнин угала,
Жакшызынып соотодым.
Тапту күлүк баатырла
Таныжарга санандым.

КӨЗУЙКЕ Андагы солун-собурын
Айдып берзен, ой, најым.

БОСҚАРА Бу тайганын ар жанында
Куба чөлдин жаказында
Қара жорго атка минген
Қара-каан журтап жат.
Қара жаңыс кызын болзо
Журтка берип тойлоп жат.
Той-тоозыны койылып калган,
Қара албаты толуп калган,
Қанча жерден куда келген,
Қамык күлүк жеде түшкен,
Ал-санаабыс — Байан дешкен.
Сангыскан-байдын очы уулы
Алтын-Сабар баатыр болор,
Маргаанды, байла, ала согор.
Байанды алып чыгар күн
Эртен дешкен эмес пе.

КӨЗУЙКЕ Ай, боскарам, арга бол!
Антыгарлу најым бол,
Қанча чакка айрылышпас,
Үч үйеге үзүлишпес.

Быйанынды ундыбазым,
Болужынды эзедерим.
Озолой барып сакып ал,
Ончозын кайып угуп ал.

БОСКАРА Акту нажын болгойым,
Айбынды сениг уккайым.
Акыр, капшай учайын!

КӨЗУЙКЕ Энчикпей канай сакыйын:
Элчилерим кайда не?
Эрјенем күчи кирди не?

Ары-беры базып турганча, Турна кирет.

ТУРНА Төмөртинен мен келдим,
Јүк арайдан јорголоп келдим.
Учарга канадым кыркылды,
Базарга јодом үзүлди.
Бу талайдан кечүни,
Бу тайгадан ажуны
Бозокойын таппадым,
Божоп јадым!..

КӨЗУЙКЕ О, најым!
Меге болуп бойынды
Карамдабай сен кайттын?
Кайран элчим, не өлдин?!

КАС Устүртинен мен келдим.
Устүгип сүреен мендедим.
Корон сары талайдан
Кечер сайлу таппадым.
Каскак кара тайгадан
Ажар боочы таппадым.
Уним болзо үзүлди,
Тыным болзо кыйылды...
О Көзүйке, эзен бол!

КӨЗУЙКЕ Не тарма бу, не јобол?!
Актуга эмди кас барды.
Амадаган јорыгым
Айдары јок буудакту,
Ажындыра не кату?
Отурарга амыр јок,
Базып турза, туза јок.
Јок, токтоорым јок болзын,
Јана јолым болбозын.
Ат өлбөскө алтын ба?
Эр өлбөскө мөңкү бе?
Э-эй, эрјинем! Кан-Конур!
Эби-мары јок болтыр.

КАН-КОНУР Айса жангай тескери,
Аай болбозо ичкери?
КӨЗУЙКЕ Аткан ок таштан жанбас,
Алып-эр јолдон жанбас.
Өскүс-жангыс бу бойым
Өлөринен не корккыр?
Байанды таппай јаш бойым
Барарынан не корккыр?
Јаман атка түшкенче
Јарындажып өлөрим.
Қаткы-элекке калганча
Қанду да јууда өлөрим!
Қара-каанның јуртына
Қайралабай једерим.
Қайран Байан эжимди
Қачан да болзо көрөрим.

КАН-КОНУР Ондый болзо, керек јарт.
Одус колон орой тарт.
Тогус колон толгой тарт.
Төш куйакты төшкө сал,
Қат куйакты арта сал.
Қара кумдус бөрүкти
Қулак төскө кептей кий.
Ыйык јалдың алдынан
Алтын сапту камчы ал.
Сокпос јериме согуп ий.
Тартпас јериме тартып ий.
Эр кажынан бек тудун,
Эки көзинг ачпай јум.
Артканын бойым билерим,
Ажыра калып көрөрим.

(Көжөгө)

(Улалганы быјылгы 4-чи номерде болор)

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

ТЮРКОЛОГИЯНЫНГ АЙЛАТКЫЖЫ

Телеграммаларды табып, олардын бир кезегин бичип алдым. Бу конспекттерим жоголып калган болзо, адын жайган атту-чуулу ученындын жүс бежен жажы толгонына учурлалган бу статья бичилбезинен де маат жок болор эди. Эмезе бичилзе де, жагыс ла онын научный иштери керегинде текши шинжүлү статья жарлалардан башка. Же ол тужында В. В. Радловтын ат-нерелү жүрүмин, онын кижжи кайкаар эрчимдү ижин бис жеткилинче билбей, көпти жылытып салар эдибис...

1912 жылда 5 январьда академик В. В. Радловтын жетен беш жажы ла бежен жыл наукада иштеген юбилейи темдектелген. Же жар бичиктин учында мынайда айдылган: «Ученыйдын үренчиктерине ле оны билер улуска ажындыразынан айдып жадыбыс: юбилярга учурлалган окылу уткуулду жуун болбос».

Мындый жарга кижжи кайкаар: ненин учун В. В. Радловтын юбилейи темдектелбес деп, газетте айдылган? Кем бу рулу? Ученыйдын алтан жажы толордо, эл-жон жакшы темдектелген. Жетен жажы база көдүринилү өткүрилген. Телекейде эн жарлу ученыллар уткуулду сөстөр айткан. А жылдар өткөн сайын ады-жолы там жарлалган ученындын 75 жажы толгоны ла бежен жылдын туркунына наукада эрчимдү ле, једимдү иштегени ненин учун темдектелбес деп жарлалган («юбилярга учурлалган окылу уткуул болбос»)?

Неменин аайы бир канча ой өткөн кийнинде жарталды Радловло кожо иштеген нөкөрлөринин айдыжыла болзо, учены бойынын юбилейин өткүретен јөбнн Россиянын наукалар Академиязын башкарган улуска бозокой бербей салган. Байла, мен бодозом, В. В. Радловтын сүрекей кемзинчек кылык-јагынан улам.

Је беш январьда он бир частан ала В. В. Радлов јаткан турага телеграммалар улай-телеј урулып келди. Олордын тоозында Россиянын наукалар Академиязынын члендеринен ле Петербург университеттин профессорларынан: телекейде ады жарлу Маррдан, Гордлевскийден, Фортунатовтон, Шахматовтон, Бартольдтон, Штернбергтен, Корштон, Мелиоранскийден, научный иштерин орус, немец, славян, чех, француз, итальян, литва тилдерле бичиген Бодуэн де Куртенэден, улу физиолог И. П. Павловтон, ады жарлу географ-јорыкчы Семенов-Тянь-Шанскийден, јурукчы Н. К. Рерихтен, нау-

калар академиязынын президентинен ле ученый качызынан, министрлерден, өскө орооннын ученыйларынан, географический обществолордон, музейлерден.

В. В. Радловтын јайалталу эн баштапкы үренчиги, Казаньдагы университеттин профессору Н. Катанов үредүчизине мындый телеграмма ийген: «Слер наукада иштеп келгенигерден бери јарым чактан ажа берди. Слердинг ады-јолыгар эмди јаңыс та бисте, Россияда эмес, је бастыра Европада јарлу боло берди.

Сибирьдеги јебрен кереестерди тапкан ла шиндеп баштаган эн башкы кижизи Слер. Слердинг наукадагы иштеригерден улам бу јебрендиктерди цивилизациялу јер-телекей тапту биллип алды.

Түрк тилдү калыктардын тилин түндештирип шиндеген эн баштапкы кижии — Слер. Слердинг научный иштеригерден улам телексидеги ученыйлар тилдер шиндейтен эп-аргаларыгарла таныжып, оларды текши тузалана бердилер.

Күндүлү үредүчибиске ле башкараачыбыска, ученыйга ла наукага бастыра бойи беринген кару кижиге, үргүлјиге мак!»

Г. Н. Потанин ле В. А. Анохин алтай тилле ийген телеграммазында мындый сөстөр бичиген: «Иш бажы јылгыр болзын».

Је анчада ла көдүринилү сөстөрлө В. В. Радловты Петербург университеттин түрк укту студенттери (татар Шакир Мухамеджанов, туркмен Какаджан Бердиев, якут А. Никифоров) онын айлына келип, изү уткыгандар.

Туркмен студент Какаджан Бердиев төрөл тилиле В. В. Радловгы мынайда уткыган: «Күндүлү профессор! Менин айткан сөзиме бастыра албатым јөмөжөрине бир де алаңзыбай, туркмен эл-јондорго учурлалган научный иштеригер учун Слерге јаан ла бүдүмчилү быйанымды айдып, бастыра јүрегимнен Слерди уткып, көп-көп јаш жајагар, ырысту јүригер, тюркологияны онон ары чечектедип јарандырыгар деп күүнзеп јадым». Анчада ла якут А. Никифоровтын бойынын эл-јонынын адынан айткан сөстөри В. В. Радловтын јүрегин, байла, јимиреткен болор деп сананып турум. Онын узун, је учурлу төп лө јымжак эрмегининг бир кезек үзүктерин кычырып көрөликтер: «Слердинг эл-јонго учурлап эткен ижигер биске, јашөскүримге, јаан јозок болуп артып калар... Слердинг элбек ижигерден бир ле темдек алып темдектейин. Слер «Якут тилдинг сөзлигин» ле якут калыктын ойгорлык оос чүмдемелдерин кепке базып чыгарар деп, наукалар академиязынаиг јөп алдыгар. Бастыра ижигерге көрө, өскө улуска бу ижигер талайдын тамчызындый билдирер. Је мен якут кижии. Менин якут јүрегимде бу эткен керегеер улу национальный оморкодуга бодолду торгылды. Слер якут эмес те болзогор, је бу ижигер якут албатыга

учурлалган улу кереес болуп артып калар. Слердин бу кызыл колдын күчиле јазалбаган керезеер күлер де кереестен бек, мынан улам якут албатынын ады-јолы элен-чакка ундылбас.

Јүс те, мун да јылдар өтсин, бастыра якут јерим түштүк јерлердий садтарга да бүркелип кубулзын, менин төрөл јеримде көп-көп городтор до тудулзын, је мен түнгей ле бүдүп јадым кайкамчылу ой келер — керек дезе базынчыкка ла тартыжуларга чыдабай якуттар кырылып та калза, өскө калыктарла кожулып, бойынын якут чырайын да јылыйтсын, төрөл тилин ундып, телекейлик тилле де куучындашсын — ол до тужында Слердин агару ижигерден улам, «якут» деген сөстин учуры јылайбас, якут албатынын кепке базылган ойгорлыгы, якуттардын санаган санаалары, иженген ижемјилери чактын чакка бузулбас кереес болуп артып калар... Өскө калыктар якуттардын чүмдү сөзине, өнгүрек јүрегине кайкажар, ненин учун дезе, сөзликке албатынын алмазтый ару ла бек сөстөри кирген.

...Келер өйдөги науканын ойгорлыгына бастыра бойын беринген кижии якут тилдин бу эн ару ла јаркынду сөстөрин шиндеп, кайкалганду сүүнип, культуразы бийик бойынын калыгына, айса болзо, кайкап, мындый көдүринилү сөс алдар: бу кыйында, шырада ла карагуйда јаткан кичинек калыктын сүрекей јаркынду, јүзүн өндү ле комыстый күүлү сөстөрин изиткен ле кабайлаган албатынын күр-көкси кандый сан башка!

...Якут сөзлик якут калыктын ады-јолын чактын чакка ададар!

...Эмди Слер якут албатыга буурзак ла киленкей болгоныгарга сүүнип, мен, ыраак Түндүктен келген якут, Слердин јетен беш јажыгар толгон күнесреде ырыс болуп, Слерди бастыра якут калыктын адынан уткып, јаан быйанымды јетирип јадым Слерге, күндүлү Василий Васильевич!»

Ол тужында Никифоров Улу Октябрьла колбулу јаан кубулталар болотонун билбеген. Улу Ленинниң национальный политиказынын шылтузында якуттардын да, өскө до оок калыктардын тили јылайбаган, а там јаранган, чөрчөктөги бай теректий јажыл торко бүриле там бүркелген. Је Никифоровтын изү сөстөрин мен оморкодулу јарадып јадым.

Алтайлардын адынан мындый сөсти база айткадый, ненин учун дезе В. В. Радловтын алтайлардын адын јайган ижин неге де түндештирип болбозыбыс. Јагыс атту-чуулу ученындын бойынын улу ижиле түндештиреринен башка. Је сан башка неме: В. В. Радловтын јүрүми ле ижи-тожы керегинде бис, алтайлар, нени билерис? Уйатту неме. Ундычаак манкурттарга јууктажа бердис эмеш пе? Кезиктерибис эзер немени эзебей бардыбыс, кереестерди кереестебейдис, кичеерди кичесбейдис. Керек дезе јакшы ла јаманнын, чын ла

кара-боронунг аайына да чыгарга јалкуурып турганысты. Айла билбеечи, сеспеечи, көрбөөчи болуп турганыс па? Бу мындый бистин једикпестеристинг каршулу учуры керегинде мен мынаг да озо айткам, база да катап айдарга келижип јат. Је чын ла, ненинг учун јакшы улус керегинде изүү сөс айдарга тудунып турганыс? Ненинг учун В. И. Вербицкий, Григорий Потанин, Николай Ядринцев, Павел Кучияк, А. В. Анохин, Лазарь Кокышев керегинде айдарга онду-башту сөскө карамданып турганыс? Керек дезе Н. У. Улагашевтинг 125 јажына учурлап, эзейтен энирлер өткүрилбеген. Бис кижилер ийне, кижинг утын уктаганыс. Бу мындый кезем эрмекти В. В. Радловко учурлалган статьяда айдып турганым не дезе, бу улу учуной бистин алтайлардын ады-јолын јер-телекейдеги эл-јонго јайган, алтай албатынын ойгорлык сөзин чебер јууп, он томду «Образцы народной литературы тюркских племен» деп јуунтыннын энг башкы томына кийдирип, 1866 јылда Петербуртта кепке базып чыгарды. Соңында бу бичик өскө тилдерге көчүрилип, јаан научный кереес болуп артып калган. Ол США-да Индиан университетте 1967 јылда (бичиктин јүс јылдыгына учурлап) английский тилге көчүрилип чыккан, је алтай тексттер В. В. Радловтын-ынча болуп, бир де кубулбай, кепке базылды. Бу јуукта В. В. Радловтын он томду түрк калыктардын оос чүмдемелдерин бириктирген бастыра томдоры база катап ФРГ-да ак-јарыкка ыгарылды. Мынаг көргөннесте, В. В. Радловтын он томду јуунтызынын учуры өйлөр өткөн сайын јабызаарданг болгой, там бийиктеп јат деп айтса, байла, јастыра болбос.

В. В. Радлов түрк тилдү калыктардын ойгорлык сөзин јууп, олардын тилдерин түндештирип, наукада јаан ачылталар эткен. Јебрен түрк тилдинг баштапкы шингжүчизи база Радлов.

Кыскарта айткажын, В. В. Радлов атту-чуулу тюрколог: тил шингжүчи, этнограф, археолог, фольклорист. В. В. Радлов эзен де тушта өскө учунойлар оны тюркологиянын Колумбы деп тегиндү айткан эмес. Онын ады-јолын бүгүнгинг де учунойлар јаан тоомјылу адагылап, тюркологияда оны баштапкы јерге тургускылап јадылар.

* * *

В. В. Радлов эзен тужында ол өйдөгинг атту-чуулу учунойлардын јүрүмине учурлалган справочникке бойы керегинде бир-эки сөс бичип берзин деп, бичик чыгараачылар сураганда, ол кемзнип, јөбин бербейтен.

Онын јүрүми ле ижинг керегинде энг баштапкы јаан очеркти Лев Яковлевич Штернберг (1861—1927) бичиген. Ол Радловтын үренчиги ле болушчызы, соңында, Улу Октябрь-

дын социалистический революциясы кийинде, ады жарлу учуный боло берген, жаңы совет этнографиянын тӧзӧбчизи, Тӱндӱкте жаткан калыктарга кӧп лӧ жаан болужын жетирген киж. В. В. Радловго кожо иштеп тура, Л. Я. Штернберг бойынын ӱредӱчизине билдирбезинен сурактар берип, онын бойынан керектӱ жетирӱлерди шӱӱндей шӱӱп алып, научный иштерин шиндеп, 1910 жылда «В. В. Радловтын ӱрӱминен ле ижинен» деп очеркти кепке базып чыгарала, ӱредӱчизинин колына туттурган. Бу очеркте улу тюркологтын Берлиндеги, Алтайдагы ла Казаньдагы ӱрӱми ле ижи керегинде айткан. Соңында Радловтын Петербургтагы ижи керегинде ӧскӧ учуныйлар айдып берген. Мен бу очеркти Л. Я. Штернбергтин ле А. Н. Самойловичтин иштерине тайанып бичидим. Радловтын дневник-дептери ле тузаландым.

Василий Васильевич (Фридрих-Вильгельм) Радлов Берлинде 5 январьда 1987 жылда чыккан. Адазы, полициянын комиссары, сок жаңыс уулын ӱредип алар деп, кӧп кӱчин салган. Гимназияда ӱренип тура, 1848 жылда Германияда ӧткӧн революцияны кӧргӧн. Штернбергтин бичигени ле болзо, Радлов бу кӱндер керегинде кӧдӱринилӱ мынайда айдып туратан: «Уулчактар ол ӧйдӧ оромдордо ӧдӱп турган керектерге киришип, корголжынды кайылтала, ок уруп, кол мылтыктан адып туратан». Гимназияда ӱреткен ӱредӱчилерин, анчада ла литературанын ӱредӱчилерин, ундыбай, омор чыннын-тӧгӱннин аайына чыгарга болушканы керегинде, керек дезе буржуазно-демократический революциянын учурын кееркемжилӱ литература ажыра жартап беретенин Радлов Штернбергке айдып туратан. Шиллердин, Гӧтенин, Гейненин чӱмдемелдерин Радлов гимназияда ӱренип тура, кычырган.

Гимназияда ол жаңыс ла литературага кичеенип ӱренген эмес, же ол тужындагы атту-чуулу философтордын бичиктерин ле база танышкан.

Кӱскиде, 1854 жылда, Радлов Берлиндеги университеттин философия факультетине ӱренерге кирип алды. Мында ол философияга турумкай ӱренген.

Же жебрен Греция ла жаңы немец философияга жаан ажару да салып турган болзо, жиит Радловтын кӱӱнзегени ӧскӧ наука болгон — тӱндештирип шиндейтен тилдин науказы. Анчада ла оны бу науканын тӧзӧбчизи Франц Бопптын университетте кычырган лекциялары соныкатты.

Берлиндеги университеттин тил аайынча профессорларынын лекцияларын учына жетире угала, бойынын кӱӱниле Галледеги университетке келеле, атту-чуулу фонетист Август Поттын телекейлик тилдерди тӱндештирген лекцияларын бир жылдын туркунына уккан. Мынан кӧргӧнисте, Радлов философиянын факультетинде ӱренип те турган болзо, ол эмди ӱзӱн-башка калыктардын тилдерин тӱндештирип шиндеер научный ишке бойын белетеп баштаган.

Je ол тужындагы атту-чуулу учснийлар жагыс ла Кўнбадыш Европадагы тилдерге аяру салган. Кўнчыгыштагы жаткан албатылардын тили ас шинделип турган. Онын учун кўп учснийлар жаңдалган айас белен јолло баргылаган — кўнбадыштык тилдерди шиндегилеп турган. Јиит Радлов бастыра бойынын ийде-кўчин, билерин Кўнчыгышта жаткан калыктардын тилдерин шингеерге ууландырды. Онын учун университетте ўренип тура, ол еврей, араб, маньчжур, тўрк тилдерди алдынан бойы ўренип баштаган, ненин учун дезе университетте бу тилдерди јакшы билер ўредўчилер јок болгон. Ыраак Кўнчыгыш Радловтын бастыра кўўн-сапаазын олјолоп алган. Азиядагы жаткан албатылардын јерин, андагы эл-јондордын жаткан јадынын, кылык-јагын билип алар деп амадап, ол атту-чуулу географ К. Риттердин лекцияларына јўрген. Ол ок ойдо ады јарлу ориенталист Шоттон Радлов монгол, татар, кыдат тилдерге ўренген.

1854 жылда Петербургтагы университетте Кўнчыгыш факультет тўзўлгўн. Анда атту-чуулу ориенталисттер иштеерге келген. Олордын тоозында Бётлингк — якут грамматиканын баштапкы авторы, тўрк тилдерди тўнғдештирип шиндеген баштапкы учсний. Бётлингктин иштериле Радлов университетте ўренип турала, танышкан. Россиянын наукалар Академиязы Ыраак Кўнчыгышка бир канча экспедициялар белетеп турганын угала, Радлов бу экспедицияларда туружар деп, ичинде бек сананып алды. Онын учун востоковед болорго тўрўл Германиязынан Россияга барар деп шўўнип алды.

Je Россияга барып иштеерге орус тилди ўренип алар керек болгон. Онын учун Берлиндеги университеттин калганчы курсында орус тилди тўндў-тўштў ўренип, учы-учында орус-тап туктурылыш јогынан куучындана берди.

20 майда 1858 жылда Радлов университетти божодоло, философия докторынын адын аданды. Россияга барарга јаан болужын Шотт јетирген. Бу ойдо Шотт урал-алтаистикада эрчимдў иштеп, оны ичкери жылдырарга бар-јок кўчин салган, ненин учун дезе Шоттын урал-алтаистика деген теориязыла кўп учснийлар јўпсинбей турган. Бу наука тегин аайы эмдиге јетире јарталгалак, учснийлардын айткан эрмектери экиленип јат, блааш-тартыштар эмдиге јетире улалганча. Онын учун алтаистика деген науканын учурын озо билип алалыктар. Радлов бу наукага согында база јаан аяру салар.

«Алтаистика», эмезе «алтай тилдер» деген сўстўрдин учурын жагыс ла бистин Алтайда жаткан јондорыбыстын тилин, историязын ла культуразын шиндеп турган наукалар деп бодобос керек. Бого телекейдеги кўп укту калыктар келишип јат. Јартап айткажын, алтаистика деген наука — ол бистин Туулу Алтайда жаткан алтайларыбыстан башка бастыра тўрк (Сибирьде — алтай, хакас, якут; Орто Азияда — кыргыз, ўзбек, туркмен, каракалпак, казах; Волганын јанын-

да — татар, башкир, чуваш; түштүктө — азербайджан, түрк ле онон до өскөлөри); тунгус ла маньчжурлар (эвенк, эвен, ороч, удегей, ульч, нанай, сибо); монгол (монголдордог башка — буряттар, калмыктар) укту калыктардын, кезик ученыйлардын айдыжыла болзо, керек десе корейлердин, япондордын тилдерин, угы-төзин, историязын, кылык-жанын, тундунган-кабынган немелерин ле идеологиязын шиндеп турган наука. Бу өрөгн айдылган албатылардыг камыгы бистин ороныбыста журтап јат.

Бириктире айткажын, «алтаистика» деп наукага келижип турган калыктардын географиязы сүрекей јаан: Јуук Азия, Орто Азия, учы куйузы јок Сибирь, Ыраак Күнчыгыш ла бир канча јака Түндүктин райондоры. Алтай ла алтай тил алтаистиканын јук ле бир кичинек бөлүгн, ол алтай тилдерге өскө тилдер ок чылап кирип, онын бир бүдүми болуп артып калган.

Алтайлык тилдердин түней темдектери көп. Је мында көп блааш-тартышту сурактар бар. Көп ученыйлардын айдыжыла болзо, алтайлык тилдер озо-озо чактарда та кандый да јебрендик бир тилдин тазылынан бүдүп таркаган. Мынан улам бу тилдер укташ болуп артып калган. Је кезик шинжүчилер мындый шүүлтени јаратпай, оны јук ле бодоштыру-гипотезага бодоп јадылар. Алтайлык тилдер бой-бойына түнейдежип турганы керегинде анчада ла ады јарлу финнучеый Г. И. Рамстедт айткан. Онын шүүлтелерин Н. Н. Поппе јарадып, онон ары теренжидип улааткан. Поппенин айтканыла болзо, бастыра түрк, монгол, тунгус ла маньчжур тилдер јебрен өйлөрдө бир тилдин тазылынан бүделе, текши таркай берген. Атту-чуулу монголист Б. Я. Владимирцов алтайлык тилдердин түнейлежип турган темдектерин көргүзип тура, мынайда айткан: монгол ло түрк тилдер историяда түней јолдор өткөн. Олор эки бүдүмдү јаныс тил. Алтайлык тилдердин фонетиказы, лексиказы, морфологиязы түнейлежип турганынан улам ады јарлу тюрколог А. Н. Кононов олордын эн јебрен тазылдарына ажару салар керек деп, шинжүчилердег некеген.

Алтайлык тилдер јебрендик бир тилден бүдүп таркаган деген шүүлтеле бир канча ученыйлар јөпсинишпеген: Дж. Клоусон, Г. Дерфер, А. М. Щербак, Б. А. Серебренников.

Айдарда, наука эмдиге јетире алтайлык тилдер төзи ле тазылы јанынан јуук болгонын чынына чыккалак. Је ученыйлар историялык түндештирүлер ажыра бу сурактын аайына чыгарга јаан иштер өткүрип јат. Бу бастыра иштерди төзөп, улаатып башкарган кижн — Радлов.

Шотт Россияда бир канча тоомјылу улусла таныш болгон. Радлов Шоттын јөптү самаразын алала, күскеери јай Петербургка јетти. Мында көп ученыйлар Радловко болужын јетирген. Радлов Петербурттагы университеттин Күнчыгыш фа-

культедине кирип, үредүзин оног ары улалтар деп пландаган болгон. Же ученылар јиит Радловко ой жылыптай, Күнчыгыштагы јаткан эл-јондордын тилин бойы үрензин, экспедицияларда турушсын деп јөн-сүме айдып бердилер. Онын учун Радлов маньчжур тилди тереңжиде үренип алала, јака Күнчыгышка барар деп шүүнип алды. Же Амурга барып јаткан Ф. П. Шмидттин экспедициясына ол коштоныжып болбоды. Качаш болуп, өскө дө экспедицияларга кирижип болбоды. Радловтын салымы керегинде сананып турган улус оны Барнаулга бийик үредүлү училищеге үредүчи болуп барала, андагы коштой јаткан түрк укту Түштүк Сибирьдеги ле Орто Азиядагы калыктардын тилин, историзын, фольклорын шиндезин деп јөп айдып бердилер. Мындый научный иш өткүрерге акча берилер деп ижемјиленди...

22 јашту Радлов бир де алаңзыш јогынан Ыраак Сибирьге Петербурган июль айда 1859 жылда, темир јол ол тужында јок болгонынан улам, атту атанып чыкты. Бүдүн-јарым айдын бажында ол Барнаулга једе конды. Барнаул ол тужында алтын ла јүзүн-башка өңдү темир табар јаан јердин төс городы болгон. Же эмдиги Барнаулга көрө ол тужындагы бу «төс город» айу телчип жүргедий јерге бодолгон. Мындагы јаткан заводтордын ла рудниктердин ээлери, чала-була үредүзин божоткон инженерлер, Радловты, ыраак Германиядаг келген јиит ученыды, алаң кайкап уткыгандар. Анчада ла олорды орус эмес, «сан тескери тилдү кийик татарларды» шиндеер деген неме айдары јок тын алаңзыткан. Барнаулда јаткан байлар, којойымдар, интеллигенция алтай, сойон, шор деген калыктарды кийикке бодогылап турган. Онын учун В. В. Радлов мындый улусла, бойлорын тынзынып турган аргалу јаткандарла, јуук таныжарга бойы да күүнзебеди. «Кирге-киртке бастырган кийик калмыктарла урушкан» јиит немец тўндү-түштү көзөр ойноштын ордына өскө тилдер үренер ууламјыларын токтотпой турган. Коштой јаткан бойын аристократтар деп адангандар Радловты јадын-јүрүмнин «јилигин» билбес алаа јиит деп бодогылап турган. Онын учун бу «көндөй төнөштөрдин» ортозынан јакшы кылык-јанду ла санаалу улус туштаарда, Радлов чала бүдүнбей, кайкай берген. Андый улустын бирүзи биолог Лудевич Радловко болужып, соғында Петербуртта да кожо иштеген.

Барнаулдын башкараачылары Радловко, бир чымчымнан да болзо, болужып турды. Туулу округтын јааны Фрезе арыбери јорыктап жүрерге кезикте ат та берип турар болды. Анайып, Радлов Барнаулга келген јыл күскиде Аба-Турага јетире јорыктап жүрүп, мындагы јаткан «орус эместердин» јаткан јерин көрүп алды. Бу јорыкта ол суунын јарадында јуулган улустын ортозында камнын камдап та турганын көргөн.

Барнаулга бу јорыктан јанып келерде, Радловты база бир сүүнчи сакып турган. Барнаулдын јамыларына Туулу Алтай-

дан јайзанга баштаткан алтай улус куучын-эрмектү келген болтыр. Радлов јамылулар ажыра Туулу Алтайдан бир кышка оны алтай тилге үредетен киж и алдыртып аларга јоп алды.

Алтай үредүчи Барнаулга једип келерде, јинт Радлов сүрекей тын сүүнген: кыска өйдүн туркунына алтай тилге үренип алар деген амадузы эмди эрмек јогынаг бүткедий болды. Бу күннен ала Радловтын јаан научный иштү јүрүми башталды. Күнүн ле Радлов студенттерди үредерге училищеге кере түжине ишке барып турган. Бозом энгерде јанып келеле, узун түннин туркунына бойы үренеечи боло берип турган. Киж и кайкаар: та канай Радлов алтай тилге үренген, ненин учун дезе, онын алтай үредүчизи орус тилди билбес болгон, а Радлов алтай тилди билбеген. Бойы-бойын бу эки киж и канай ондошты не? Кем болгон ол алтай киж и — Радловтын баштапкы алтай тилге үреткен үредүчизи? Эм тура мен ол алтай киж инин ады-јолын билбей јадым. Архивтерден казынып, онын ады-чуузын чыгарар керек. Јаскары Радлов алтай тилге үренип алала, бойынын үредүчизине баштадып, 1860 јылда алтай јурттар ич иле (эмдиги Шабалин, Ондой аймактар ич иле) Чуйга јетире јорыктаган. Мында ол алтай кеп сөстөр, табышактар, кожондор, кай чөрчөктөр бичип алган. Ойто Барнаулга јанып барала, Улалуга түжүп, ол тужында мында духовный миссияда тилмеш болуп иштеп турган М. В. Чевалковло туштажып, јуук танышты.

Бу туштажу Радловтын, је анчада ла Чевалковтын јүрүминде јаан исторический учурлу најылаш болуп артып калган. М. В. Чевалковтын творчествозына јинт Радлов јаан болуш јетирген. Мен бодозом, орус литературала эн баштап таныштырган киж и Радлов болгон. Радлов ого басня ла үредүлү үлгер бичиирине јол ачкан. 1860 јылда кышкыда Радлов Чевалковты Барнаулга кычырып алып, алтай тилге үренген. М. В. Чевалков Радловко јангыс та алтай тилге эмес, је алтай албатынын фольклорын јуурга, оны бичип аларга көп болушкан. Чевалковтын јууган фольклоры Радловко сүрекей јаан научный болушын јетирген. Чевалков Радловтын болушчызы, нөкөри болгон.

Барнаулда Радловтын айлында јадып, бош өйлөрдө јинт ученыдын сурагы аайынча М. В. Чевалков бойынын аттучуулу «Чөбөккөптүн јүрүми» деп повезин бичип баштаган. Кийинде, 1866 јылда, бу јакшынак чүмдемелди В. В. Радлов кепке базып чыгарала, үредүчизинин јаан јайалтазын керелген ады-јолын чактын-чакка тагмалап салды.

1861 јылда јаскыда Радлов М. В. Чевалковло кожо үч айга Аба-Турадагы теленет-байаттарга, Алтын-Көлгө, Аба-јышка јорыктаган. Ойто келип јадала, тубаларла, чалкандуларла, күмандыларла туштап, көп оос чүмдемелдер бичип алган.

кандый күч болгон дезеер, — алтай тилди жүк-жүк ле үренип алган кижиге. Айылда улус уйуктап калган кийинде Радлов кере тўжине бичип алган бичимелдерин катап жазап отуратан. Онон дневник бичийтени кайда.

Је кажы ла јорык — ол јангы ачылталар, јангы эл-јондор, тилдер, јангы чөрчөктөр лө куучындар, јангы география ла археология. Радловтын мындый он јылдын туркунына бүдүрген амырын билбес түндү-түштү уур, күч ле шыраңкай ижин. Штернбергтин айтканыла болзо, өскө улус эр-јажына да эдип чыдабас. Бастыра иштерди ого нольдон баштаарга келишкен. А В. В. Радлов ол тужында (Алтайда јадарда) жүк ле 22—32 јашту тужы болгон. Он јылдын туркунына ума јок иш бүдүрген. Алтайда иштеп тура, он томду «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичигинин төрт томын белетеп, кепке базып чыгарган.

В. В. Радловтын 1861 јылдагы јорыгыла таныжып көрөликтер.

Барнаулдан ол Аба-Туранын јерин көстөп, абралу 19 майда чыккан. Јолой ол Урск деп јуртка тўжеле, көргөн-укканын мынайда бичийт: «Мында кышкыда мал коркышту тын кырылган, онын учун сүт те, эт те таап албадым. Крестьяндардын курсактанганы јангыс капуста ла картошко. Олор теленеттер керегинде јакшы сөс айдыжат. Ак сагышту, төгүндеп билбес улус дежет. Орус крестьяндар ла теленеттер нак јат кылайт.» Радловты мында анчада ла кайкатканы — орус улус өскө укту улусты көмөлөп, јамандап айтпаганы.

Јол-јорыгы канча кирези кату болгоны керегинде Радлов мынайда айдып јат: «21 майда Березково деп јуртка једеле, баяттар јаткан бөлүгинде конгом. Улус коркышту јоксыраган. Керек дезе бу јуртты башкарып турган кижинин де кийген кийими ылбырап, самтырап калган». Радлов бу јуртта энг бай деген кижинин айлында конгон. Радлов мынайда бичип јат: «Бу јуртта энг јакшы деген тура эки кичинек кыпту. Бир кыпта айыл ээзинин уулы јаткан, экинчизинде ээзи бойы. Онын кыбында мен кондым. Бу кыптын ичинде төжөк тө салар јер јок болгон. Печкеге отты көп салганынан улам, изүге кижы чыдашкандый эмес. Мындагы јаткан улустын соныркап јиген курсагы калба болтыр. Јытка чыдашпай салала, рамды кодордым. Амыранып јадар ла деп турганча, јаан улус кыпка күркүрөп киргиледи. Эмди калбанын јыдына кижинин санаазын чыгаргадый бозодон аскан аракынын јыды кожулды. Онын учун тын эзириктерин айылдарына јандырдым. Өскөлөрилө эмеш умаш куучындажып отурдым».

Мрас сууны (эмдиги Кемеров облазы) өрө кемелү шыразы канып барганы керегинде Радлов мынайда бичип јат: «Ума јок көп томоноктор бисти арадап јат. Кыска ойдин туркунына колы-будыс торсоп, тижий берди. Кезик улус чыдажып болбой, јерде ары-бери тоолонгылап јатты. Чирик бедреп табала, ыш-

тадыбыс. Палатканын ичи кижн тынгадый эмес ыш. Эрте тура баштарыбыс тын оорып калган. Суунын чакпынду јерине јеттибис. Онон ары кемеле јүзүп барар арга јок. Рюкзактарыбысты јаратта артызып койдыбыс. Кемени армакчыла буулап алып, шерјелердин үстине тарттыбыс. Бир беш километр јерди мынайда өттибис.

Түн кирди, једер јерге једип болбодыс. Азык та, јылу кийим де, от то јок артып калдыбыс. Торолоп, соокко тонгып, кайа-таштын өзөгине кирип алып, түнди өткүрдибис. Түнде јаныбыста канча-канча катап айу огурды... Мылтык јок. Коркыштуузын! Јүк арайдан таңды адырып алала, немелерибисте тажып, чала-була ажанып алала, онон ары көндүктибис».

Бир канча күннин бажында Радлов Кызыл-Кайа деп јуртка јетти. Мында туурартынан кижн качан да болбогон. Јуртта јаткан улус Радловко јууктаарынан коркыгылап турган. Онду курсак көргүлебеген улус. Торолоп көп улус өлгөн.

Бир јирме беш кирези кижн јуулып алала, Радловтын палатказына соныркап көрүп тургылаган. Көп өй өткөн кийинде канзаларын быркырадып, Радловло куучындашкылай берген...

Радлов шор укту улустын јериле јүрүп, кичү айдын орто күндеринде эмдиги Турачак аймактагы Куу сууга једеле, сал жазап алып, бу сууны төмөн түшти.

16 июнь керегинде Радлов мынайда бичийт: «Эрте тура салду Кууны төмөн түштим. Солун кижини көрблө, мындагы улус мени тын үйдешти. Бастыра улус аттарына јайдакка минип алган, менин одожымча јараттап барып јаттылар. Сал неге де түртүлеле тура берерде, ончозы сууга кирип, кыйгыкышкыла, кожоңло салды ийдип, суунын агынына јетирип салгылады». Радлов јолой чалканду, куманды, туба улустын фольклорын, олардын кылык-јаңын, тудунган-кабынган немелерин бичип баратты.

Јокту тубалардын шыралу јүрүмине ичи-бууры ачып, Радлов мынайда кезем айдып јат: «Којоймдар јокту тубаларды сүрекей төгүндөп јат: бир салковойды береле, онын ордына эки салковойго туар кузук алгылап јат».

Алтын-Көлгө једеле, оны өрө Чолушманга јетире кемелү барды. Алтын-Көлдүн јаражын, оны курчаган туулардын оморкок бүдүмин Радлов поэттий көдүринилү көргүзип јат. Анчада ла оны Алтын-Туу кайкаткан.

Чолушман ичине келип, мындагы јаткан төөлөстөрлө Радлов јуук танышкан.

Көөдө Радлов темичи Сымыракка тушташкан. Сымырак ого сойондорго једетен кыска, је коркышту кату јол айдып берген. Радловко болужар улус, аттар берген.

Бу јол-јорык канча кирези күч ле кату болгонын мен Радловтын бичигени аайынча айдып берейин.

Чолушманды кечеле, бу тайга-таштын өзөгинче өткөн јо-

рыкты Радлов 29 июньда баштаган. Каскак тайганы өрө керө тужиңе чыккан. Бир кичиңек айаң јер таап алаала, аттарын мында одорлодың, куйлу таштың иңиңе кириң конуп алды. Эртезиңде јорыгың оноң ары улаатты. Бийиктең Чолушман иңи сүрекей јарап деп көрүңди. Је өрө көдүрилген сайын, туулардың баштары там ла там каскакталыңың турды. Бу туулардың бажына јаңгыс ла күңчыгың јанынаң чыккадый болды. Қечеги койу агаң јорыкчының кийиңде артың калды. Анда-мында ла јабызак четтер туштайт. Јол чек чичкере берген. Ат үстиңег төмөн көргөңдө, эңди ле бүдүрилеле, түби јок јер-тамыга күлүрей бергендиңиң. Табыңча өрөң таскылдарга јетти.

Кичү изү айдың калганчы күни — 30 июнь. Је тайганың бажына өрөлөгөн сайын, байагы јаңгыр эңди кар болуп, күп-үлдеп турды. Тайганың бажына чыгың келерде, кар эмес, мөңдүр түшти. Соокко кижи чыдашкадый эмес — корон соок кыштың бойы. Карга-сууга өткөн кийими карбайа тоңуп калган. Эки частың туркуңына төмөн түштилер. Күи эмен јылыј берген. Каскак кырды төмөн аттар «отурын» алып түжүп тургандый. Баштапкы июльда јажыл өлөг туштады, анда-мында чечектер чоокырланды. Јорыкчылардың күүни селт эңи, јарый берди...

Чүлчү деп сууның јарадына јууктап келеле, төмөн көрзө, суу бойы көрүнбес, јаңгыс ла казыр айуның алгырыжына түңей табыжы ай-кулакты тундуруп турды...

Неме илинип арткадый эмес каскак туу-кайа. Оның кырыңча чичкечек јол чөйилип барадыры. Оноң тайкылып јыгылзаң, түби јок тамыга күлүреп каларың. Коркышту јеткерлү јол. Аттар да коркыгылап, ичкери баспай турдылар. Радловтың бу каскактардаң тың коркыганынаң бажы айланган. Сагыжың ичкылып ийген кижиге түңей болды. А төмөн Мом деген суу огурып, алгырың ла јат. Анчада ла коркымчылу ла јеткерлү јерлер бурылчыктар болгон. Керек дезе Радловты үйдежиң барып јаткан алтайлар да бир де үи чыгарбай јорткылап јатты...

Радловтың айтканыла болзо, бу јеткерлү јерлерди ол көзүн јумуп алаала өткөн. Оның тыңың миңген ады алган...

Мынайда шыралап барып јадала, аскылаган, азык-түлүк божогон. Миңген аттарының бирүзиң сойып јип, азык белетеген. Ырыс болуп, бир аңчы туштаган. Ол јорыкчыларды баштап, ойто Алтын-Көлгө јетирген. Мынаң јып иңи ажыра Јаш-Турага једеле, 1-кы августта Барнаулга јеткен. Бу јорыгың В. В. Радлов «Путешествие доктора Радлова через Алтай к Телецкому озеру и реке Абакану» деп бичигиңде толо көргүскен. Бу өрөг айдылган јорык 24 јашту В. В. Радловтың јолы.

Кизи кайкаар неме. Бу мыңдый шыралу, јеткерлү јорыктарга неңиң учун јүрген? Кандый амаду болгон? Уч көрбөгөн-укинаң алтайларга болуп, јит Радлов Алтайдың тууларын

капча-капча не кериген? Ол до бир 1860 жылда Урсул ла Чуй ичиле жорыктаганы наукага жеткил болгон эмес не? Нениг учун ол Алтай ичиле 1861, 1865, 1869, 1870 жылдарда катан жорыктаган? Эмдиги чилеп амыраңган айас өткүрген жорыктар эмес иине, а жүрүм ле өлүмнннг мизиле жүрген жол-жорыктар.

В. В. Радловгын бу жорыктарынынг төе амадузы мындый болгон:

1. Алтайдагы жаткан эл-жондордын тилин жакшы билип алары. Олор нениг учун бойы-бойынынг (тынг эмес те болзо) башкаланып турган. Сибирьдеги жаткан өскө укту калыктардынг тилдериле түнгейлежип турган темдектери бар ба? Алтай тил кайдаг табылган, түрк тилдер дегени не? Өскө до сурактар В. В. Радловко токынал бербей турган. Алтайла жорыктап, ол бу өрөги сурактардынг аайына чыккан: алтай тил бир канча диалекттерге бөлинип жат (алтай кижги, жыш кижги, куу кижги, телеут); алтай тил түрк тилдердинг бөлүгине кирип жат, алтай тилде жебрен түрк тазылдар артып калган, нениг учун десе, ол өскө тилдердинг камаанына кирбеген.

2. В. В. Радлов алтай албатынынг кылык-жаңыи, тудунган-кабынган не-немелерин, жебрен историзын шингдейле, баштапкы ла катан телекейлик наукага оны жарлаарына жаан ажару салган.

3. Алтай албатынынг солун фольклорын бастыра эл-жондор билзин деп, оны чебер жууган, кепке басып чыгарган.

4. Алтай албатынынг жадын-жүрүмнн, салымын шингдеп, күчи жеткеиче болужар деп амадаган.

Онын учун бизниг кезик фольклористтердинг, темдектесе, С. С. Каташтын «Мудрость всегда современна» деп бичигинде В. В. Радловты буржуазный ученый деп бурулаганын не деп айдар? Алтайлар керегинде айткан В. В. Радловтын сөстөрүн С. С. Каташ сагыжынан ычкынып койгон болгодый. «Торговые сношения России с Западной Монголией и их будущее» деп статьясында В. В. Радлов алтай жоктулардын адаанын алып, којойымдар төгүндеп, там жоксырадып турганы керегинде мынайда айдат: «Орус којойымдар маралдын мүүзин алтайлардан өткүре жеңил баала садып алала, кыдаттарга үч-төрт катан баазын көдүрнп садат...», «Кожойымдар алтайлардан тарбаанын терезин беш акчага садып алала, Ирбитте одус акчадан садып жадылар...», «Одус акчанынг күскүзин кожойымдар алтайларга эки салковойдог сададылар...», «Кожойымдар кыдат жеринде жеңил баала садып алган бир болчок чайды алтайларга эки бозуга саткылап жат...», «Чуйда кожойымдардын мал тургузатан занмказы бар. Олор жокту-жоюуларга бир үүрдег мал табыштырып берет. Азырадып алала, оны айдай берет. Саду кожойымдарга жаан кирелте берет. Олор бир бозуны салковойго садып алала, уй соолбозын деп, бозуны ээзине артызып салат. Төрт жыл өткөн кийинде кожойым жедеген малды айдап жүре берет. Мынаг көргөндө, кожойым бир

салковойго јирме салковойдон артык акча алат. Анайдарда, којойым бир болчок чай учун канча малдын баазын алтайлардан сыйрып алат».

«1860 јылда мен мындый неме көргөм: бир эмеш тийиннин терези ле эки шибеей учун (олордын баазы 28 ле акча) којойымга Чибитте јаткан јокту алтай кижиге 81 бука табыштырызын деп јаргы чыгарлаган...», «Алтай там ла түреп-јоксырап барат. Эмди мында уй-малдын тоозы чик јок астап калган. Керек дезе элбек Урсул да ичинде мал көрүнбей барды. Мал турган јердин јанына келгенде, улус сеге мынайда айдыжат: «Бу којойымнын малы». Төлүлү кижинин айлына келеле, којойым онын малын албанла блаап алат. Анчада ла Чуйда јаткан эки калан төлөп тургандар тын јоксыраган. Којойымдар монголдордын төөлөрүн, малын база блаап алат».

В. В. Радловтын мындый сөстөрүн мен мынан да ары улалтар эдим. Је бу да айдылганынан јарт: В. В. Радловты буржуазный ученый деп С. С. Каташ неменин аайын билбей, бодоп ло айдып јат. Ученыйдын јарамыкту јүрүмін ле ижин билбей туруп, копко түней сөсти айдарга уят эмес пе?

1871 јылда В. В. Радлов Казаньга иштеп келген. Ол мусульман школдордын инспекторы болуп иштеген. Атту-чуулу Ильминский дезе ол тужында креске түшкен татарлар школынын инспекторы болгон. Мусульман мүргүүлдү балдар үредип турган школдордын ижин төзөбөрине ле ууландыраына В. В. Радлов көп күчин салган. Наука јанынан иштеерге ой јетпей турган. Казаньда ол бир канча үренер бичиктер тургускан. Је андый да болзо, В. В. Радлов Казаньда Сибирьдеги јаткан татарлардын фольклорын белетеп алала, төртинчи том эдип чыгарган. Мында ок немец тилле эки томду «Сибирьден» деп бичигин белетеп јазаган. Радлов Казаньда өскө иш кепке базып чыгарбаган. Је ол азыйдагы јууп алган материалдарды аайлап-баштап, јангы бичиктер белетеп турган.

1884 јылда, В. В. Радлов Россиянын наукалар Академиязынын академиги болуп тудулган кийинде, ол Петербурга келген. Тюркология науканы баштаарында ла теренжидеринде ученый бойынын су-кадыгына бир де килебей, бастыра бойын ишке берип јат. 1907 јылда, В. В. Радловтын 70 јажын темдектеер тужында, докладчик онын научный иштеринин тоозы 100-тенг ашкан деп айткан. Петербуртта В. В. Радлов научный шинжиштен башка мындый каруулу иштер бүдүргөн:

- 1) Антропология ла этнография музейдин директоры;
- 2) Орто ло Күнчыгыш Азияны шингдеер Комитеттин башкараачызы;
- 3) Орус географический обществонын ишчизи;
- 4) Орус археологический обществонын ишчизи;
- 5) Сибирьди шиндейтен ле андагы јаткан оок калыктарга болужатан обществонын председатели;

Петербургтагы научный биригүлөрдүн башкараачызы.

Петербургга иштеп тура, В. В. Радлов көп научный экспедицияларды башкарган. Алдынан бойы база жорыктаган: 1886 жылда Крымга, 1892 жылда Монгол ло Кыдат жерине, жүзүн-башка конгресстерде туружарга канча-канча катап Күнбадыш Европага жүрген. Айлында ол иит тюркологторды, монголисттерди, китаисттерди үредип турган.

Академияда иштеп тура, В. В. Радлов «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичиктин арткан 5 томын белетейле, кепке базып чыгарган, түрк тилдердин колбулары керегинде көп статьялар бичиген. Же В. В. Радлов анчада ла аяруны жебрентик бичимелдерге салган. XIX чактын учында ученыйлар Орхондо ло Енисейде табылган бичиктерди ле «Кутадгу биликти» кычырып аларына ла шингдееерне бастыра бар күчин бергилеген. Бу ишти өткүреринде В. В. Радлов жаан салтарын жетирген. 1892 жылдан ала бу бичиктер керегинде ээчий-деечий бир канча научный иштери чыккан. Олордын учуры эмдиге жетире жылыбаган. Тюркологтор В. В. Радловтын бу иштерин элбек тузаланып жадылар.

Бу ок өйдө академик В. В. Радлов түрк тилдердин түндештирер фонетиказы ла морфологиязы керегинде иштерин кепке базып чыгарып жат. 1888 жылдан ала 1911 жылга жетире ол төрт томду «Опыт словаря турецких наречий» деп ижин ак-жарыкка чыгарган.

Түрк тилдерди теренжиде шингдееерге, олордын жебрентазылдарын билерге жаан буудак эдин турган шылтагы неде десе, жебрент түрк бичиктер ас болгон. Онын учун В. В. Радлов Алтайда Барабанын чөлдөринде Минусинсктин жуукаларында бир канча базырынтылу корымдар каскан.

В. В. Радловтын археология табынтызынын тоозында — телекейде текши жарлу Туулайлунын (Катанду) жаан корымы. Бу корым Базырыктын корымына түнгей (межиктин үстинде калын тош тонуп калган). Мынан улам бу корымда бир де эдинти үрелбеген. Орого салынган кийим, тудунар-кабынар немелер, тередеге журуктар жап-жаңы бойы жаткан. Орхоннын экспедициязын башкарып, В. В. Радлов мында жебрент уйгурлардын Карабалгасун деп төс жерин казып, база солун немелер тапкан.

Телекейлик наукага этнография аайынча В. В. Радлов база жарамыкту кожулталар эткен. Онын немец тилле бичиген «Сибирьден» деп эки томду жаан бичиге эмди жаан суруда. Алтай эл-жондордын (кумандылардын, чалкандулардын, тубалардын, телениттердин, шорлордын) тили, жадын-жүрүми, эткен-туткан немелери, кылык-жаңы, ижи-тожы керегинде В. В. Радлов толо ло жилбилү бичип жат. Темдектезе, алтайлар керегинде ол мынайда айдып жат: «Алтайларды орустар Алтайдын калмыктары деп адайт. Алтайлар бойы бис «алтай кичи» — дешкилейт. Олор Кадын ла Чарыштын ичиле көч-

килеп жүргилейт. Олордын тоозы 11824 кижги, жети жайзаңга бблингилеп јат. Олордын тоозына Чуй, Чолушман, Башкаус сууларды эдекей јаткан кош калан төлөгилеп тургандарды кожор керек. Олор бойлорын «бис телениттер» дежет. Кош калан төлөп тургандар деп ненин учун адап турган дезе, олор каланды бир јанынан орустарга, экинчи јанынан кыдаттарга (орустарга 160 маралдын терезин, кыдаттарга киштинг терезин) табыштырып турган. 1865 жылдан бери кыдаттарга калан төлөөрин токтоттылар. Олор көчкүндер, мал туткулап јат, кийис айылдарда јаткылайт. Көп сабазы камга бүдүп јат. Креске түшкен улус төрөөндөринег айрылып, миссионерлердин стандарынын јанына көчкүлейт...»

В. В. Радловтын база бир коркышту јаан ижи — фольклорды јууры, оны кепке базары ла шингдеери. Фольклорды ол бойы бир де кубултпай, улустын айдып бергени, эмезе кожондоп, кайлап бергени аайынча бичиген. Бу сүрекей күч иш. Радлов ајаруны јангыс ла фольклордын учурына салган эмес, је онын бүдүмин (жанрын, композициязын, тилин, ритмин) терен шиндеген.

«Образцы народной литературы тюркских племен» деген 10 томду бичигинин баштаңы томында алтай албатынын фольклоры кепке базылган. Бу томнын кире сөзинде Радлов Сибирьдеги јаткан јондордын фольклорына ненин учун ајару салып турганы керегинде јартап јат. В. В. Радловтын айтканыла болзо, алтай тил үрелбеген, јебрен тазыл-тамырын жылытпаган, ненин учун дезе ол бир кезек өскө түрк тилдерге көрө араб ла перс тилдердин камаанына кирбеген. Алтай тил мынан улам бойынын јебрен бүдүмин жылытпаган, өскө тилдерле собурылбаган. Анайдада, ученылар алтай тилди баштапкы томго кирген албатынын үрелбеген сөзи ажыра шиндезин деп амадап турганы ол. Бу томго алтай диалекттерле бичилген фольклор кирген.

Бу бастыра иштерди В. В. Радлов та канай бүдүрген, та канай онын бойына өй јеткен. Байла, ары јанынан берилген јайалтазынан улам, турумкай ла быжу ижинег улам.

Василий Васильевич Радлов 18 майда 1918 жылда божогон. Онын көп-көп пландалган иштери јетире бүдүрилбей артып калган. Је онын јайалталу үренчиктери, соңында ату-чуулу тюркологтор, онын ижин оноң ары улалткан.

Академик А. Н. Кононов В. В. Радлов керегинде мынайда айткан: «Октябрьдан озо калганчы алтан јыл тюркологияда В. В. Радловтын чылазыны јок ижиле колбулу».

А. Н. Кононовтын мындый сөстөрине јөмөжөли: «Радловтын айдары јок эрчимдү ле арбынду ижин таскамалду ученылардан төзөлгөн бүткүл өмөликтин ижиле түңдеер керек».

С. КАТАШЕВ,

филология наукалар кандидады.

АЛТАЙ ТИЛДИҢ БАШТАПКЫ СӨЗЛИКТЕРИ

Алтай тилдин азыйгы сөзликтеринин элбеде жарлулары XIX жүсжылдыкта ла XX чактын бажында кепке базылган. 1869 жылда Казанда чыккан алтай тилдин баштапкы грамматиказынын сөзлиги, 1877 жылда Казанда ок базылган «Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка» деп В. И. Вербицкий тургускан бичик ле В. В. Радловтын ак-жарыкка 1905 жылда Санкт-Петербуркта чыгарган «Опыт словаря тюркских наречий» деп көп бөлүктү сөзлиги керегинде айдып турум.

Же олордон озо тургускан алтай сөзликтер база бар.

Россияда иштеген немец укту академик Герард Фридрих Миллерди көп улус жарлу түүкичи (историк) деп билер. Онын 1750 жылда чыгарган «Описание Сибирского царства и всех происшедших в нем дел» ле 1887 жылда жарлаган «Описание Сибирского царства» деп бичиктеринин учуры эмдиге жетире жыыйгалак. Миллердин иштеринде алтай да улустын түүкизи аайынча ас эмес жетирүлер бар. Же жарлу шинжүчи Сибир калыктарынын түүкизин ширтегениле болорзынбай, олордын тилин де шиндеерге ченешкен болтыр. Ол 1733—1743 жылдарда Сибирле жорыктап турала, Томсктын ла Кузнецктын жанында ла чөл Алтайда журтаган ак-телениттерден (телеуттардан) көп сөстөр бичип алган. Миллер ол сөстөрди «Лексика или лучше сказать собрание слов татарского языка по всем онаго диалектам по Сибири» деп бичиген аңылу бөлүктөр эдил кийдирген. Же бу сөзлик кепке базылбай, колло бичиген бойынча артып калган. Эмди оны жаңыс түүкилик архивтен көрөр арга бар.

Тил шиндеечилер бу архивке келбей жат, түүкичилер десе тил аайынча материалдарды керексибейт. Онын учун Миллердин баалу ижи кемге де керек жок немедий жадып калганы ол. Эки жарым чактын туркунына ак-жарыкка чыгып болбой жаткан эрјинедий энчини жаан удатпай жарлаайын деп.

Миллер чилеп ок Россияда иштеген база бир немец укту академик Паллас Петр Симон 1768—1774 жылдарда Петербургтын наукалар Академиязынын экспедициязын баштап, Россиянын башка-башка талаларын айланган. Жорыктап жүрүп көргөн-укканын ол 1773—1788 жылдарда «Путешествие по разным провинциям Российского государства» деп көп томду бичигинде жарлаган. Экспедиция ойинде жууп алган тил аайынча материалдарын Паллас 1787 жылда Санкт-Петербуркта эки бөлүктү «Сравнительные словари всех языков и наречий» деп бичигинде кепке баскан. Бу сөзликте ак-телениттердин тилинен жуулган сөстөр 101 номерлү графада берилген. Палластын бу бичиги эмди жүк орооннын төс биб-

лиотекаларынын кезигинде ле арткан. Темдектезе, Москвада В. И. Ленинниг адыла адалган библиотекада бичиктин бойын колго туттурбай, жүк оного соккон микрофильмди кычыртып јат. Бистинг тил шиндеечилерис бу сөзликти та не ајарбаган болотон? Кем-кем көргөн болзо, јарлаар керек ийне. Кепке базылганынан бери 200 јыл болгон сөзликтер бисте көп эмес. Бу сөзлик бичиичилерге де, газет ле радионын ишчилерине ле өскө дө улуска јилбилү ле тузалу болорында алаңзу јок. Паллас түрк тилдерди билбес ле тил шиндеечи эмес болгонынан улам сөстөрди бичип алар тушта көп јастыралар эткен. Бу јастыраларга бичикти кепке базар тушта эткен јастыралар кожулган. Онын учун «эненин» ордына «енья», «көстин» ордына «кус» болуп калган. Сөзликтин јаан учурлузын ајаруга алып, бис онын јастыраларын түзетпей, ол ло бойынча, астадыш та, өскөртиш те јоктон јарлап јадыс. Јүк сөстөрдиг эмдиги алтай тилдеги бичилижин база көргүзип салдыс.

Палластын өлө-чоокыр транскрипциязынан да көрзөбис, алтай (теленит) тилдин лексиказы 200 јылдын туркунына кубулганы јарталат.

Г. САМАЕВ

бог	кутай	кудай
небо	тенгери	тенгери
отец	аба	ада
мать	енья	эне
парень	уул	уул
девушка	кыс	кыс
брат	аган, иним	агам, ийним
сестра	еге, сын	эје, сыйын
муж	ери	эри
жена	каты	каты
дева	кыссичак	кызычак
мальчик	бала	уул бала
дитя	була	бала
человек	кышы	кижи
люди	***	
голова	баш	баш
нос	мүрүн	түмчүк, мурун
глас	күс	көс
уши	кулак	кулак
волосы	чач	чач
щоки	яак	јаак
рот	оүс	оос
язык	тил	тил
борода	сагал	сагал
локоть	чанганак	чаканак
рука	кол	кол
пальцы	илјы	сабарлар
нокти	тырмактар	тырмактар
брюхо	чим, ичи	ичим, ичи
спина	сырты, белим	сырты, белим
шар	тоголок	тоголок
солнце	күн	күн

месяц	ай	ай
звезда	јилтүс	јылдыс, јылтыс
луч	күлага	күнниг, айдын күлагы
ветр	салхын	салхын
вихрь	кујон	күйун
буря	тоул (около Кузнецка тоол)	
дождь	ямбыр	јанмыр
град	бурчак, мендюр	мөндүр
молния	ялгын	јалкын
снег	кар	кар
лед	мус, бус, пус	тош, мыс, мус
день	кун	күн
ночь	тун	түн
утро	ертен, ирте	эртен-тура
вечер	ингыр	этир
лето	яй	јай
год	јыл	јыл
время	тем, тюш (ок. Куз. кем. тюш)	ой, тем, туш
земля	ер, топрак	тобрак, јер
вода	су	суу
море	талай	талай
река	су	суу
волны	толгоон (ок. Куз. шалыг, толху)	толку
песок	кубак (ок. Куз. кум, кумак)	кумак
глина	балгач	балкаш
пыль	тоозун	тоозын
гряз	добрак	тобрак
берег	чар (ок. Куз. яр, чар)	јар, јарат
пар	пус, пузу (ок. Куз. бүг. бүү)	буу
огонь	от	от
жар	исю, изы	изү
глубина	тэрьон	терен
высота	бийк	бийик
ширина	ялбак	јалбак
длина	үзүн	узун
дира	тыжык	тежник
яма	оро	оро
ров	оидук	ойдык
камень	таш	таш
золото	алтын	алтын
нога	аяк	бут, аяк
мясо	ет	эт
кость	сүек	сөөк
кровь	кан	кан
сердце	тюрек	јүрек
слух	угор	угар
зрение	курер	көрөр
вкус	амтанар	амтандавар
обоняние	јытанр	јытаар
осязание	кармадар	кармадар
голос	јун	јун
имя	ат, ады	ат, ады
крик	кын	кый, кыйгы
шум	табыш	табыш
вополь	ураан	ураан
слово	сюс	сөс

любовь	ынакя	сүүш, нак
боль	оору	оору
труд	юболь	јобол
работа	иш	иш
сила	күчь	күч
мочь	чине	чине
власть	ирыга (ок. Куз. ирык) ³	эрик
брак	той	той
жизнь	конок, тырю	конок, тирү
дух	джит, тын	тын
смерть	юлым	өлүм
стужа	сергун, серјун	серүүн
круг	тыгырык, тегерык	тегерик
серебро	мьонгун (ок. Куз. Ку-мыш)	мөнгүн, кумуш
соль	тус	тус
чудо	обал (ок. Куз. обал, кай-гаар)	кайкаар
лес	агаш, чиш	агаш, јыш
зелень	яжан	јажанг
пень	тьюгеш (ок. Куз. тјун-гоч)	төнгөш
листья	каак, ялбрак (ок. Куз. кабак, пүр)	јалбырак, бүр
плоды	тамдык, тамзык	тамзык
кора	чобра, кагаш	чобра
корень	тазыл	тазыл
сук	бутак (ок. Куз. салаа, бутак)	будак, салаа
поле	ялан, елан	јаланг
жито	аш (ок. Куз. сай-аш)	аш
рожь	арыж	арыш
овес	галяф, сула	сула
рыба	балык	балык
червь	күрт	күрт
муха	чимни (ок. Куз. падат)	чымыл, чымын
зверь	алда (ок. Куз. алыт)	алды, (озогыда)
бык	буга	бука
корова	уй, ийнек	уй, ийнек
баран	кача (ок. Куз. куча, ергек, кой, качар)	куча, кочкор, ирик
рог	биос, пјуіус	мүүс
конь	ат	ат
свинья	тонгус, шошха (ок. Куз. еще кахай)	чочко
собака	ит	ийт
кот	ергек мый (ок. Куз. мышик)	мый
мышь	шишкан	чычкан
птица	күш	куш
перо	ок. Куз. јон, чюг	јунг
петель	еррек тагак (ок. Куз. ергек така)	пөтүк
яйцо	ямуртка	јумуртка
курица	тагак (ок. Куз. така)	такаа
гусь	кас	кас
утка	су-гууш, уртэк	сүүгуш, өртөк
голубь	кутаи-гужу (ок. Куз. еще зымна)	күүлө, кудай-куш
соха	салда (ок. Куз. сала)	салда

борона	тарбаач (ок. Куз. түр-мүш)	тырмууш
межа	ок. Куз. пиулгу	(болиги), бөөльжи
дом	у (ок. Куз. үй, им)	үй
дверь	ижиж	эжик
трава	отт (ок. Куз. ильон, иуль-он, отт)	өлөң, отт
город	ок. Куз. тура	тура, город
мера	тем	тем
кадь	чапчак	чапчак
топор	малта	малта
пояс	кур	кур
гвоздь	каду (ок. Куз. боюг, ка-таг)	каду
воз	шанак (ок. Куз. чанак)	чапак
явства	аш, курсак, табак (ок. Куз. еще чыйш)	аш, курсак, тамак
вор	уурчу (ок. Куз. чулгуш, оуруджи)	уурчы
латы	коо (ок. Куз. куйак)	көө, куйак
драка	уруш	уруш, согуш
беда	сиян	түбек, кыйын
сторож	коточн, караулджи (ок. Куз. кудучи)	(ок. каруулчык, күдүчи, кө-дочи)
брань	кырыш	кырыш
война	юг, юу (ок. Куз. шаг, чал)	јуу, чак
воин	ок. Куз. шерю кыжиши	черү
лень	ялху (ок. Куз. аргаас)	јалку
лад	юп (ок. Куз. юп, чоп)	эп
родины	терегон (ок. Куз. бала-түган)	төрөгөн, бала тууган
пол	гахта (ок. Куз. салтым)	такта
пашня	ер	јер
иго	юк	јүк
судно	кеме, керсб	кеме, кереп
свет	ярык	јарык
заря	тан	таг
гром	күгурт	күкүрт
молод	джийт, яш	јинит, јаш
старый	карт (ок. Куз. еще кара-ган)	карган
здоров	эзен (ок. Куз. кастык)	эзеп, кадык
высоко	бийк, усул	бийик, үзүн
низко	ябыс, ябысак	јабыс, јабызак
велико	ок. Куз. улу, чеан	јаан, улу
мало	кучу (ок. Куз. кыджик, кычина)	кичү, кичинек
бело	ак	ак
черно	кара	кара
красно	кызил	кызыл
зелено	кук, кок	көк
остро	курч (ок. Куз. чидыг, читыг)	курч
сыро	чиг, тюгулди (ок. Куз. чиг, ул)	чык
хлеб	итпак (ок. Куз. итпек, итпок, аш)	өтпөк, аш
вино	арака, араджан (ок. Куз. араки, короджин)	аракы, арајан, коројон

легок	енгыл	јенгил
толст	јоон	јоон
добро	якши, айдас	јакшы
хорошо	якши	јакшы
лепо	ок. Куз. яраш	јараш
благ	якши	јакшы
зло	яман, кара (ок. Куз. ча- бал)	јаман, кара
дурно	ок. Куз. чабал	јабар, јуудык
скоро	льтам	ылтам
тихо	ахрын	арайын, акыр
живо	тюрюю	тирү
рад	сюундып	сүүндим
ясти	джийр (ок. Куз. чийр, аштады)	јиир
пить	ичер	ичер
петь	кожоондар (ок. Куз. рънар, сарнар)	кожондоор, сарнаар
бить	согор (ок. Куз. еще чабар)	согор, чабар
спать	юктайр, уюктар	үнуктаар
лечь	ядар	јадар
взять	алар	алар
любить (миловать)	сюгер (ок. Куз. сюер)	сүүр
носить	тажийр	тажыыр
резать	кесер	кезер
сеять	нүрендеир, чааджар	үрендеер, чачар
пахать	сюер	сүер
скрыть	яажирар	јажырар
лить	урар	урар
варить	пыжырар	быжырар
есть	бар	бар
дай	бер	бер
стой	тур	түр
иди	кел, пар	кел, бар
я	мен	мен
ты	сен	сен
он	ол	ол
мы	бис	бис
вы	слер	слер
они	олор	олор
им	олорго, онуньбия	олорго, олорло
что	не	не
чем	не-биле	неле
кем	кым-мяле	кемле
да	а, е, аа (ок. Куз. э, дже, эзе)	је, ийе, аа, ы
нет	юк	јок
где	канда	кайда
здесь	мунда	мында
там	анда	анда
под	алтында	алдында
над	юстуюнда	үстинде
во	та, ка	
когда	качан	качан
теперь	имды	эмди
прежде	бурун (ок. Куз. бурун, озо)	бооро, озо, бурун
после	соонда	согында, соондо
как	каидый	кандый
без	юкта	јокто

или	эмезе	эмезе
иот	бу, буджи	бу, бу чы
один	бир	бир
два	эке	эки
три	ыч	үч
четыре	дэрт	төрт
пять	беш	беш
шесть	алти	алты
семь	зетти	јети
восемь	сегыс	сегис
девять	тогус	тогус
десять	он	он

АЛТАЙЛАРДЫҢ СӨӨКТӨРИ

Алтайлардын сөөктөргө бөлінгени жеткил шинделбеген. Эмдиги ле келер өйдөги шинжүчилерге керектү ле тузалу болгодый деп, бир кезик шүүлтелер айдалы.

Јебрен өйдөн ала көп тоолу шинжүчилер ле бийлеечилер алтайларды бөлүктеп, жүзүн башка адап койгондор. Ол бөлүктер сөөктөр деп адалып калган. Је ол бөлүктердин ортодо бир де анылу башказы јок. Бир сөөктө улус база бирүзинен бүдүмиле де, тилдериле де, мүргүүлиле де башкаланбаган. Олордын јанжыккан кылык-јангы да, төрөгөндөр аайынча ла јаштары аайынча адайтаны ла байлаитаны ончозы түгей.

Мындый бөлиниш бүткен угы-төзи аайынча эмес, этнический бөлиниш эмес деп билдирет. Шинжүчилер ле бийлеечилер бойларынын азийгы тилдеринин сөстөриле адап койгон болгодый. Темдектезе, уйгурлар башкарган өйдө тодош ло кыпчак деп, сол јаны ла он јаны дегенине келиштире адагандар. Кыргызстар бийлеген өйдө төблөс деп адалары башталган. Моңолдорго јуук јуртагандары майман деп адалган. Мынызы моңолдоп «сегис катап» дегени. Туваларга јуук јуртагандары иркит деп адалган

Бу сөөктөр алтайларды угы-төзи аайынча бөлиген эмес

¹ XVIII—XIX чактарда эмдиги алтай албаты теленит деп текши атту болуп тура, бир канча айрыларга бөлінген. Алтайдын тууларыи сындай јаткандары бойын алтай-теленит деп аданатан. Кийинде олор алтай улус деп адана бериптир. Туулу Алтайдын Күнчыгыш талазын ээлеген Төблөс лө Көбөк аймактардын улузы бойын Алтын-Көлдиг телениттерн деп айдыжатан. Чөлдик Алтайда ла Томск, Кузнецк јаар јерлерде јуртагандардын ады ак-теленит болгон эмтир. Олорды орустар кезикте јастыра адап «телеут» дежетен.

² Орус тилде јок табыштардын кезигин Паллас мындый темдектер ажыра көргүзерге ченөжет: «I», «J», «i», «y». Је онын бу темдектерди тузаланыжында чокым аай јок, булгак бар.

³ Бу сөс казах тилде «эреклик», туркменде — «ерк», Тобольсктын јанындагы улустын тилинде «ирикли» деп берилген.

те болзо, оларды шигдеп ийели. 1897 жылда алтайларды сөөктөри аайынча тоолоп бичиирде, эн көп улусту мындый беш сөөк болгон: төөлөс, майман, тодош, кыпчак ла иркит. Олордын кажызын ла башка шигдейли.

Төөлөс — көп улусту сөөк. Төөлөстөрдиг көп сабазы Киргизияда. Олор мында кыргыстардын эн жебрен бөлүги деп бодолот. Төөлөстөнг көбөк, алмат, тас, жетитас, төрттас ла оргончы деп сөөктөр айрылган. Бу сөөктөр озодон бери карындаш сөөктөр деп бодолгон, көп жерлерде эмди де онойдо бодолот. Азыйда олардын отогы ла жайзангы жаныс болгоны олер бирлик жаныс сөөк болгонын көргүзөт.

Төөлөс волость 1625 жылда Бий сууны жакалай болгон. Төөлөстөнг айрылган тастардын ла төрттастардын волостылары Күнбадыш Сибирьде 1600-чи жылдарда болгоны Сибирьдин историзында бичилген.

Төөлөстөр азыйда тогоондор деп адалып туратан. Ненинг учун онойдо адалганын шигдеп көргөдий. Төөлөс деп сөсти жаныс «ө» буква ажыра төлөс деп бичигенинен улам орустап телөс эмезе телес деп жастыра бичилип, оног до жаан жастыраларга једип туратан. Ол жастыраларды түзедер өй једе берген болгодый.

Майман сөөктү деп адалган улус моңолдорго јуук јуртаган, моңолдоп онойдо адалган. Маймандардын кезиги Төбөт-Тангут јаар барган, көп сабазы Ордосто (Монголияда) арткан. Күнчыгыш Казахстанда јуртаган маймандар бойында каанду болгон деп, казактардын историзында бичилген.

Маймандардын көп сабазы эмди де Казахстанда. 1926 жылда улустынг тоозын бичиирде, Узбекистанда бежен мунг кирези маймандар бар деп бичилген. Андижан областта майманский район бар болгон. Киргизияда кара ла көкө маймандар бар.

Эрчиш бажында јуртаган маймандар Оймонго көчүп келеле, јуртап калгандар. Эрчишти төмөн көчкөпдөри казах ла алтай чөлдөрдө өдүп, Бийдинг ле Кадынның белтирине келеле, Кадынды өрө көчкөндөр. Эмдиги Майма суу ол өйдө Майман суу деп адалган. Оног ары көчүп, Урсул јаар ашкандар.

Маймандар 1640-чи жылдарда Бий сууны жакалай јуртаган деп, орус шигжүчилер бичиген. Майман сөөктөнг жарык, јабак ла јабур деп сөөктөр айрылган. Азыйда маймандар моңол сөслө тебелдер деп адалып туратан. Ненинг учун онойдо адалганын шигдеп көрөргө келижет. Улаган, Көш-Агаш, Чой ло Турачак аймактарда маймандар јок. Шабалин ле Кан-Оозы аймактарда ас. Бистин јүсјылдык башталар өйдө эмдиги Кан-Оозы аймактынг јеринде жангыс өрөкө майман болгон. Ненинг учун ондый болгонын база шигдеерге келижет.

Тодош сөөктү деп адалган улус Алтайдын тууларына јуук

жерлерде ле Алтайда озодон бери журтаган деп, жебрен түрктердин кереестеринде бичилген. Бу сүрекей көп улусту сөөк Тодоштон көп сөөктөр айрылган. Чаптыкан тууга жуук журтагандары чаптылар деп адалган. Моңолдорго жуук журтагандары омордый кара эмес, аксымак чырайлу деп, моңолдоп чагандык сөөктү деп адалган. Казактарга жуук журтагандары омордыг тилиле «байлыгы аз» — байлыгы ас (жокту) деп адалала, байлыгастар болуп калгандар.

Тодоштон онойдо ок көп улусту очы, тонжан, жүс, каал ла сагал деп сөөктөр айрылганы билдирет. Азыйда бу сөөктөрдиг отогы ла жайзаны тодошло бирлик жагыс, мал өскүрерине учурлалган мүргүүлдери түгей болгон. Омор тодоштон айрылган деп, азыйда ол сөөктөрдиг каргандары көдүринип айдыжатын.

Тодош сөөктү улус Сибирьдин тууларга жуук көп жерлеринде бар болгонун шинжүчилер темдектеген. Тодошторды орус каанга жазак төлөп турган улус деп, 1640-чи жылдардагы документтерде бичилген. Тодош волость туудагы телепиттердин волостьты деп, 1642 жылда бичилген.

Кыпчак дегени бирлик-жагыс эмес, көп түрк албатылардын биригүзи. Кыпчактар жебрен өйдө Алтайдын тууларынан ала Күнбадыш Европага жетире, Орто Азиядан ала Уралдын тууларын эдектей ле Волганы жакалай журтаганы керегинде көп катап бичилген. Эмди де телекейде миллиондор тоолу кыпчактар бар деп тоололот. Омордын көп сабазы бистиг ороондо он кирези албатылардын тоозында.

Кыпчактардын биригүзи орто чакта жайрадылган. Онын кийнинде ойто орныкпаган. Омор көп тоолу албатыларга кожулала, оморды жагыдан төзөөрине турушкан. Калганчы биригүлер Түмендеги каанду ла кичишек волостьтор Четет тура, Сузун тура, Кызтура деп адалган жерлерде болуп, Жаш-Турага жеделе, токтогон. Кыпчактан мундус ла кергил сөөктөр айрылган. Же онын энг калганчы ла бузулбас турумкай бөлүги кумандар, эмди кумандылар деп адалат. Онойып, бүгүнгү кумандылар орто чактагы жарлу кумандар — кыпчактар болуп жат.

Кыпчактардын угы-төзи, тили ле культуразы, төс городы Шарубкан керегинде көп бичилген. Же «кодекс куманикус» — кумандылардын (кыпчактардын) сөзлиги керегинде бичилбегенге жуук. Ол сөзлик 1308 жылда бичилеле, кепке базылбай, Европанын кезик государстволорун эбирип жүрген, учында ла 1880 жылда Венгрияда кепке базылып чыккан.

Ирkit азыйда мүркүт (анчы) деп, оной ары кезиги мерkit деп адалганы билдирет. Озогыда омордын отогы ла жайзаны жагыс болгон. Омордын жайзаны тарга деп адалган. Мүргүүлге керектү «мүркүт чалу» жагыс ла омордо — ирkitтерде, мерkitтерде ле мүркүттерде бар, өскө бир де сөөктө жок. Чарасты жакалай журтаган мүркүт сөөктү Саруевтер ирkit

сөөктү коюйм Хабаровты карындажыс деп, ого жууктап, Ондойго көчүп келгендер. Чаргыдагы меркиттер Урсул ир-киттерге жуукта өткөн ойлорго жетире карындашып жүргендер.

Иркиттен сойон, таңды, коболы, үлүп ле богускан деп сөөктөр айрылган деп, каргандар айдыжатын, шинжүчилер де бичиген. Бу сөөктөр ончозы туваларда бар. Мынан көргөндө, иркит ле оноң айрылып, алдынан башка болуп калган сөөктөр туваларла колбулу деп, јарт көрүнөт.

Алтайлардын сөөктөри бу өрө айдылган беш сөөкти күреелей карындашып калган. Ас улусту сөөктөр ончозы бу беш сөөктөң айрылганы јарт билдирет. Ол беш сөөк бойлоры дезе, этнический (улустың угы төзи аайынча) бөлінген эмес, аңылу исторический ойдө шинжүчилер ле бийлечилер онойдо бөлип адаганы бистинг шиндеп көргөнистен јартала бергедий.

Кажы ла сөөк керегинде кеп сөстөрдү албаты јүсјылдыктар туркунына чүмдеген, јүрүмиле колбулу болуп, сүрекей чын ла чоком айдылган. Олордын историязында болгон учуралдарды, олар канайда бөлінгенин ле адалганын, бойлоры ортодо колбуларды кеп сөстөр лө кожондор көргүзөт.

Төблөстөр керегинде кеп сөс болуп, «төблөстөң көп улус јок, төбнөң јаан мал јок» деп айдылган. Төблөстөр кыргыстарга ла казахтарга жуук јуртаган, олар чылап ок. көп төблөр өскүрген болгодый. Олордын јуртаган бир јери Түмечин деп адалган. Бу сөс моңол тилде төбнөң одоры дегени.

Күркүреде јыргаган
Күр-төблөстөр таайларым.
Күркүреде јелдирген
Күрең-јеерен эрјинем.

Мынызы төблөстөр — көп тоолу улус — јаан јурттар болуп, јыргалду јуртаган ойлөр керегинде айдылган болгодый. Төблөстөр айылду болгон кыстарына мүргүүлднң чүми эдип јайык беретен, оның кыйразын күрен аттың јалына буулайтан. Бу өрө айдылган «күрен-јеерен эрјине» деп сөс төблөстөрднң ол јанжыкканы керегинде айдылганы билдирет.

Маймандар көп катап јуулашкан, кыдаттарды да Туулу Алтайдан сүрген, бойлоры моңолдорго до сүрдирген, казахтарды да бир ойдө јуулаган. Олар керегинде бир кожондо олордын аңылу башказы мынайда айдылган:

Маргылуның адырган,
Баргаа өскөн јер эмей.
Маймандардын уйазы
Башка бүткен јурт эмей.

Бойлорын јалтанбас улус деп, моңол тилднң сөзиле тебелдер деп көдүрингилү айдыжатын. Бир кожондо ол керегинде мынайда айдылат:

Теке куча мўўзи эдим.
Сўзип ийердег жанбазым
Тебел, майман уулы эдим,
Айдып ийердег жанбазым.

Тодоштордын жайзаны Боокол олжочыларга ла тонокчыларга удурлажа көп катап жуулашкан, бойы олжодон качып чыгала, катап ла алтайларды тартыжуга көдүрген деп, шинжүчилер бичиген. Онон улам тодоштор керегинде кеп сөс болуп, Бооколдын калдыгы бойы билер деп айдылган.

Көчкорбай ла Чадак алтайларды жуулап турар тушта ир-кит сөөктү Төдөт алтайларды баштап, калапту тартышкан деп, чөрчөк кеберлү айдылатан. Онон улам иркиттер керегинде бир оос үлгерде мынайда айдылган:

Комдынанг келген Көчкорбайдын
Колдорын кезе чапкан.
Эженненг келген Чадактыг
Эки будын сый аткан.

Иркиттер туваларга жуук журтаган, олорло жуук колбулу болгон. Оны чыңдалта керелеп турган бир кожон:

Ирик тере тонысты
Ийт-татагай дебегер.
Иркит-сойонг бойысты
Ийде салып ийбегер.

Бу кеп сөстөр, оос үлгерлер ле кожондор азыйда бичиги жок болгон албатынын историязын үренерине жаан туза жетирет. Шак онын учун сөөктөр керегинде шүүлтени айдып ийеле, ол сөөктөргө келиштирген оос үлгерлер керегинде база айттыбыс.

Туулу Алтайдын түндүк жанындагы алтайлар сөөктөргө бөлинбеген. Олор волостьтордын адалган аттары аайынча адалган. Ол волостьтор десе турган жерлеринин адыла адалып калган. Кезик шинжүчилер ле историктер оны этнический бөлингени деп, волостьтордын адын этнонимдер деп бичип койгондор.

Алтайлардын историязын үренерине олордын сөөктөрүн шиндегени керектү деп бодойдыс. Шак ол амадуга болуп, бир кезик шүүлтелер айдып ийдибис. Албатынын өткөн өйдөгизин шиндегени эмдигизин жарандыраына ла келер өйдөгизине керектү амадуларды бүдүрерине керектү. Эмдиги ле келер өйдөги шинжүчилер бистин жүк ле баштапкы шүүлтебисти тузаланы деп сананадыс.

И ЧАПЫЕВ

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ЭЛ-ЈОНЫ XIX ЧАКТА ЛА XX ЧАКТЫҢ БАШТАЛГАНЫНДА

Бу статьяда Туулу Алтайдын XIX чакта ла XX чактын башталганында јаткан эл-јоны көргүзилер. Статьяга кирген архивтердин, статјуунтылардын јетирүлери¹ ажыра улустыг тоозы, уктары, кеп-јадыны ла өскө дө сурактарына ажару эдип көрөликтер. Озо баштап Туулу Алтай, алтай албаты Орус тергеезине канайда киргенин кыскарта ажарып ийелик.

XVII чакта эң ле озо Бий сууны јакалаган ыш-алтай (ту-ба, чалканду, куманды) аймактардын јери кирген. Онын кийинде, XVIII чактын талортозында Туулу Алтайдын түш-түк-күнбадыштай ла өзөктөги деген јерлери кожулган: Бий-Кадыннын белтиринен ала Чарас бажы ла Оймонго јетире беш алтай отоктын улузы. Адакы учында, Эре-Чуйдын ла Чолушпа-Башкуштын теленет укту алтайлары 1865 жылда кирген.

XVIII чактын экинчи јарымызында Туулу Алтайдын эл-јери Тобол губерниянын Кузнес (Аба-тура) округына кирип, онын бийлерине башкарткан эди. XIX чактын башталгазында (1804 ј.) Туулу Алтай ойто төзөлгөн Бийск (Јаш-Тура) округына берилген. Јербойынын алтай улузын калап төлбөр башкаратан аайыла беш төчинге (отокко), ышты төрт (Комдош, Тиргеш, Күзен, Јүс), Кумандыны эки (брөги, төмөги) ле Шалкандуны бир көчкүн волостъторго бөлип салган. Булардан өскө «туу-теленеттин» (кийинде — «чуйдын» дейтен) эки көчкүн төчини база болгон. Олордын улузы Ак-каан ла Эјен-каанга эки јара калап төлөп, таң алдынан јаткан. XVIII чактын экинчи јарымызында Туулу Алтайдын ичинде орустардан јон улус јокко јуук болуптыр. Эң башкы келип јаткан улустың көбизи качкындар — озогы јанду жаржактар ла Колыван заводтордын ишмекчилери. Олор Оймон ло Буктармы ичи јаар сыраңай аалга-туйук деген јерлерде тыгылыжып тыкталган. Екатерина II (Бала-каан) олорды бойына ойто алган, је олорды «өскөбуктулар» («инородец») деп јөптөйлө, алтайлар ок чылап, казнага калап-јазак төлбөр эдип јакарган.

XIX чакта Алтай ичинде солунталар база ла болгон. Јурттардын ла деремнелердин тоозы көптөгөн сайын, јаңы төчиндер кожулган, байат-теленеттердин (олор Чумыш-Байат јерлерден келген) управалары ла орус крестьяндардын волостторы табылган. Бу керек эл-јоннын тоозы өскөниле колбулу болтыр. Јербойынын улузы бойы да арбыдай өскөн,

¹ Статъяны белетеер тужында автор Барнаул, Томск ла Ленинград городтордын төс архивтеринин (орустап кыскартса. ГААК, ГАТО, ЦГИАЛ) јетирү-материалдарын, революциянын алдында чыккан Н. М. Ядринцевтин, С. П. Швецовтын, С. Паткановтын ла өскөлөрнин бичиктерин ле јүзүн-башка статјуунтыларын тузаланган.

жака-туура жерлерден улус та көчүп келери тынган. 1804 жылда губернатордын жөби аайынча VI-чы төчин төзөлгөн (ол II-чи төчиннен айрылган), 1823 жылда VII-чи төчин жөптөлгөн (V-чи төчиннен айрылган).

1865 жылда Чуйдын эки төчини Орус тергезине бурылыш жогынан киреле, башкы төс алтай аймактарла бириккен.

XX чак башталарда Туулу Алтайда база да жаан солышталар болгон. Бу керек жер кезер иштерле колбулу болгон. 1902—1906 жылдарда орус крестьяндарга ла тургун жаткан алтайларга (көбизи — крестү байаттар) жер кезип берген. Көчкүн алтай улустарга жер кезери оройтып, учы-учында 1911—1913 жылдарда өткүрилген. Жер кезериле кожо алтайлардын азийгы төчиндерин ле көчкүн волосторын жөлтөкөн. Олордын ордына жагыдан, орус крестьяндардын чылап, волосттор ло журт деген аайыла жон-обществолор төзөлгөн. 1916 жылга жетире мындай волосттордын тоозы 19-ка жеткен.

Эмди Туулу Алтайдын улузынын тоозын шиндеп көрөликтер (1-кы таблица). Таблица ажыра алтай улустын тоозы үзүлбей ууламжый өскөни жарт көрүнөт. XIX чактын биринчи одусжылдыгы туркунына Туулу Алтайдын бастыра улузынын тоозы үч катапка жуук көптөгөн. Анчада ла тыгыда жети төчиннин улузы өзүптир (3,4 катап). Бу өйгө бастыра улустын ортожылдык өзөри 5,4% болгон, көчкүн төчин-волосторды анылай алзабыс, 4,6% болор. Онын кийиндеги беженжылдыкта бастыра улустын тоозы там көптөй өскөн: көчкүн волосттор-төчиндердин — 11,5 муннан ала 22,3 мунга жетире, управалардын — 0,1 мун., 1,5 мунга, крестьян волосторынын — 1,2 мун., 4,6 мунга жетире. 1897 жылда Туулу Алтайдын текши улузынын тоозы 45 мунга жеткен.

Анайып, 1816—1897 жылдардын ичинде текши улустын тоозы 5,6 катапка көптөгөн. Жагыс ла төчиндер ле көчкүн волосттордыйы — 4,3 катапка өскөн. XIX чакта бастыра улустын өскөн (ортожылдык) 5,7% болгон, ол тоодо төчиндердин ле көчкүн волосттордын — 4,1%, крестьян волосттордын — 15,6% болгон.

XX чактын бажында улустын тоозы анан ары өскөн: 15 жылга (1897—1912) ол 1,6 катапка көптөгөн. Бастыра улустын ортожылдык өскөни 4,2% болгон, көчкүн волосттордын ла төчиндердин (башка алзабыс) — 2,7% управалардын — 2,9% ла крестьян волосттордын — 10,8% болор. Бу берилген цифралар ажыра көчкүн волосттор ло төчиндердин улузынын тоозы бойынын аайыла өзүп барганы (орустап: естественный прирост) көрүнөт, управалардын ла крестьян волосттордын тоозына, бойы өскөнни үстине, кирген улустын тоозы кирелте эткени жарталат.

1912—1916 жылдардын туркунына Туулу Алтайдын эл-жонынын тоозы 8,8 мунга көптөлгөн: 74,7 муннан 83,5 мунга жетире. Жыл эбире орто тооло өзүми арайлап, жүк ле 3% бо-

ло берген. Мынын шылтагы биринчи телекейлик жуунун каршузынаг (кӧп эр улусты фронтко апарган) ла ичкери јерлердег кӧчүрип экелген крестьяндардын тоозы астаганынаг улам деп бодоштырып јадыбыс.

Эмди Туулу Алтайдын улусынын ук-аймагы тӧзӧлгӧ аайыла канайда ӧскӧдӧнгӧнин кӧрӧлик (2-чи таблица). XIX чактын туркунына (1816—1897 жылдар ичинде) алтай улустын тоозы 4,6 такып кӧптӧгӧн (7,6 муннан 35,2 мунг кижиге чыккан), орус улустыйы дезе — 16 такып (0,6 муннан 9,7 мунг кижиге јетире).

XIX чактын туркунына Алтайда јаан ла деген эки башка алтай ла орус укту улустардын кем-кирези ол эмесе ӱдӱ-бескези (орустап: удельный вес) база солышыптыр. 1816 жылдан 1897 жылга јетире алтайлардын кем-кирези 92,7 % -тен 76,4 % -ке јабызай тӱжерде, орус улустыйы 7,3 % -тен 21 % -ке кӧдӱрилген.

XX чак башталарда, бу керек агындалган аай алды. Јӱзӱн укту улустардын тоозы ӧзӱп те турза, алтайлардын бескези там ла астаган сайын, орус ла ӧскӧ дӧ укту улустардын кем-кирези кӧптӧгӧн. 1897—1912 жылдар ичинде алтай улустын тоозы 22,7 % ӧскӧн (35,2 муннан 43,2 мунг кижиге јетире), орустардыйы — 3 катап (9,7 муннан 30 мунг кижиге), ӧскӧ укту улустардыйы (кӧп сабазы Јӱстыт ичинде ле Туратыда чогулган казахтар) — 25 % кӧптӧгӧн.

1912 жылда Туулу Алтайдын текши улусынын ортозында алтайлардын кирези 57,8% болгон, орус улустын — 40,2% ле ӧскӧлӧринийи — 2% јеткен. Бу ненин учун мынайда кубула берген дегежин, орус улустын тоозы ӧзӧри, алтайларга кӧрӧ, бийиктелген ӱстине бого ичкертиненг кӧчүрип экелген крестьяндардын тоозы коштонгон. База ӱстине, орус билелер, алтайлардыйына кӧрӧ, јаан болгон.

XIX чакта ла XX чактын башталгазында алтай албаты алты аймактан турган; этнографиялык литературада олды алтай-кижи, теленет, туба, байат (телеут), куманды ла чалканду деп ылгап-бӧлип адайтан. Ол ӧйлӧрдиг окылу документтеринде ле кезик тӱӱкилик литературада алтай улустарды «Бийсктин, кырлардын, Алтайдын калмыктары» да деп јастыра адагылайтан; Чолушпа-Башкуштын ла Чуйдын улусын — теленеттер, «кош-каланду калмыктар» (кезикте «уранхайлар») деп, тубалар ла чалкандулар (шорлорло кожо) — «јыштын татарлары» деп, Чумыш-Байаттын ла Аба-туранын теленеттери ле кумандылар — бойынын ла адыла ӧскӧртӱ јок адалатан. Мынызы сӱрекей булгакту, јастыра бӧлинти болгон.

XIX чактын учында (1897 ј.) алтай улус деп атту аймактын кем-кирези, текши алтай албаты ортодо, 50,6% болгон, байаттардыйы — 14,1%, теленеттердыйи — 12,7%, тубалардыйы — 10,9 % кумандылардыйы — 9,5 % ле чалкандулар-

дыйы — 2,2 % болгон. Кажы ла аймактын улузы башка-башка сөөктөрдөн туруп, бойы ортодо база бөліннп туратан эди.

Анан ары, эр ле үй улустардын тоо-кемин ле жакын көрүп ийерге керектү. Бу сурактар керегинде статматериалдар сүрекей ас. 1816 жылда эр улустын бескези Алтайдын текши эл-жоңи ортозында 54,5% болгон (жаңыс ла алтайлар ортозында — 54,9%, орустарда — 50,5%). 1897 жылда — 50,3% (алтайларда — 50,4%, орустарда — 49,5%), 1912 жылда — 49,6% (49,7% ле 49,4%) ла 1916 жылда — 48,5% болгон. Көрөр болзобыс, XIX чактын бажында эрлердинг кем-бескези (анчада ла алтайлар ортозында), үй улуска көрө, көп эмтир, ол ок чактын учы жаар эр ле үй улустын тоозы тендешкен. XX чактын бажында үй улустын тоозы көптөп, эркитей берген.

Ол бөйдөгү Туулу Алтайдын улузынын жакы керегинде материалдар эмди тургуза жүк ле 1832 (жаңыс ла алтай эрлердинг) ле 1897 жылдарга бар. 1832 жылда 4100 эр кижининг 51,2 %-ти 17 жашка жетире жаш-життер, 40,1 % — 18—50 жаштын ичинде ле 8,7 %-ти 50 жаштан өрөгилер эмтир.

1897 жылда тоого алган 41983 кижининг ортозында, балдар ла життер (17 жашка жетире) — 45,7 % болгон, 18—59 жаштулар — 46,3% ле жаан өрөкөндөр (60-нан өрө) — 8% болгон. Туулу Алтайдын алтай ла орус улустарынын жакын аңылу ажаарзабыс, жаш-життер алтайлар ортодо, орустарга көрө, 4,3 % жабыс, а 18—59 ла 60 жаштан жаандары 2,2 % ле 2,2 % көп болор. Бу ненин учун андый дегежин, алтай биледе балдардын тоозы, орус билеге көрө, чала ас болуптыр. Ол бөйлөрдө көчкүн жадын-жүрүмнинг аай-кирези уур-күч болгонунан улам, жаш балдар ортозында чыгым да жаан болотон.

Эмди XIX чакта ла XX чактын башталганында жаткан Алтайдын улустынын жандаган жаңы керегинде кыскарта жартап ийелик. Орус улус жаңы аайынча «православный христиандар» болгон, алтайлардын көбизи кара, кам жанду (орустап: «шаманисттер») эмтир. Же миссиядагы абыстардын ижин тынган сайын алтайлар ортодо креске түшкен улустар — крестүлөр — көптөгөн. 1896 жылда чотко кирген 31029 кижининг 45,2 %-ти христиандар (орус ла алтай крестүлөр) ла 54,8 %-ти «идолопоклонниктер» — кам жанду ла быркан, эмезе ак жанду алтайлар деп темдектелген. 1911—1912 жылдарда христиандардын кем-бескези 67,2 % чыккан, кам жандулар ла быркан жандулардыы — 31 %, мусульмандардыы (ылгый казахтар) — 1,8% болгон. Алтайлардын жандаган жандарын аңылап көрзөбис, олардын ортозында крестүлөрдинг тоозы жылдар сайын көптөп келтир. Темдектезе, 1832 жылда 11,2 муг кижининг жүк ле 58-зи (0,5%) креске түшкен, а 1899 жылда крестүлөрдинг тоозы 16,7 муг кижин ол эмезе бастыра чотко алган алтайлардын 51,4% жеткен. XIX чактын

учында алтай крестүлөрдүн кем-бескези управалардын улусторунда — 71,2 %, Орбн-Куманды волостто — 48,8 %, төчиндерде — 47% ле Чуйдын волостторунда 30,1% жеткен.

XX чак башталгалы, алтайлардын жанданган аайында улу-жаан кубулга болды, ол «ак-жан» эмезе «быркан жагы» табылганыла колбулу. Бу «ак-жан» (мынайда «кара» — кам жагынаг агыландыра адалганы) тебүзин 1904 жылдын күүк ле кичү изү айларында Төрөм өзөктө (Кырлыкта) өткөн жаан мүргүүлдерден алып барган. Ол өйлөрдө Кадын-ичи ле онын сологой жаанында жаткан алтай улустын көп сабазы кам жагын (тайылга, чалуларын) ла крестти таштап, «ак-жанга» (арчын-сүттү үрүстеерине) көчкөн. Олорго Чуй-оозынын ла Аркыт ичинин алтайлары база кожулган. Онын учун 1911—1912 жылдарда бастыра алтай улустын ортозында «идолопоклонниктердин», көбизи ле ак-жаандулар) үлү-бескези 51,1 % жеткен, крестүлөрдүн үлүзи 48,9 % болгон (1899 жылга көрө, 2,5% астаган). Бу ок жылдардын туркунына кам-жаандулардын тоозы сүреен тартылып, 1912 жылда 2084 кижинен ашпай барган; өскөртө айтса, креске түшпеген текши алтай улустын ортозында кам-жаандулары 10,2% кирече болгон (XIX чакта бу тоо канча катапка көп эди).

Туулу Алтайдын эл-жоны жагыс ла жагдаган жагыла башкалу эмес, же жадын-жүрүмиле, иштеген-тутканыла база анылык. Онын учун олардын журтаган аайын ла айыл-жадынын шиндеп көрөликтер. Бу сурактардан анчада ла көчкүн ле турган улустын тоозы, алтайлардын ортозында көчүштү жадынын таштап, деремне-журтту жадын канайда таркаганы жилбилү болот. 1897 жылда улустын тоозын бичиген жетирүүлөр аайынча Туулу Алтайда (эмдиги автоном областьтын грани кирезинде) 582 улус жаткан пункттар темдектелген, ол тоодо 80 деремне, 44 заимка, 86 айыл (жыштын алтайларынын огош тургун журты) ла 377 турлу ол эмезе көчкүн туруулу өзөк-кобылар (орустап: стойбище, кочевье, рочище) болгон. Деремнелерде бастыра улустын 43,6% кирези жаткан, ол тоодо текши алтай улустын 28,3%-ти. Экинчи бөлүк пункттарда — заимка сайын — 0,2% (0,2% алтайлар), үчинчинде — 1,2 % (0,9 %) ле төрттинчизи — турууларда — бастыра улустын 55% журтаган, ол тоодо алтайлардын 70,6%-ти. Бу цифралар ажыра алтай ла орус улустардын жадынынын башказы жарт билдирет: алтайлардын көбизи (71%) өзөк-кобы сайын көчкүндөп жатканын, орустары деремнелеп жадыптыр. Же андый да болзо, алтайлардын 30%-ти (анчада ла жышта ла Бий жакалай жаткан улус) XIX чактын учында көчүшти таштап, деремне-айылдар сайын жада бергенин агылу темдектеер керек.

Алтай улустың көчкүн жадынын таштап, тургундай журтап барганы 1904 ле 1908 жылдардың статматериалдары ажыра жакшы көрүнөт. Темдектезе, 1904 жылда 56,1 мун кижинин 63,5%-ти көчпөй, деремнелеп жадарда, арткан 36,5%-ти көчкүндегенче болтыр. Бу бастыра улустың тоозынан орус крестьяндардың тоозын чыгарып ийзебис, арткан-калган улустар (алтайлар) — 45,7 мун кижиге — мынайда бөлилер: тургун жатканы 55,2% болор, көчкүн журтаганы — 44,8% болор. Көчүш жадынду улустар жаңыс ла II—VII төчиндерде (65,5% улус) ле Чуйдың эки волостында темдектелген.

Эмди 1908 жылдың материалдарын аяктап ийелик. Бу жылда өткүргөн шинжү аайынча Туулу Алтайдың чотко кирген улузын үчке үлезе, бирүзи деремнелерде, экүзи кичинек турган айылдар, зайымкалар ла көчкүн журттар сайын турган. Алтайлар керегинде материалдарды ағылап көрзөбис, олардың 29%-ти деремнелерде, 71%-ти тургун айыл, зайымка ла көчкүн журттарда жаткан болтыр. Ле бис 1897 жылдың жетирүлеринен билерис: жыш волосттордың улузы тургун жадынга көчкөн. Онон ары, 1904 жылдың жетирүзинен база жарталган: төчиндердин 35% улузы көчпөй барган. Онын учун, алтайлардың тургун журтагандары тоозына төчиндердин 35% улузын (6,8 мун кижиге), Чуйдың волостторынын 1,1 мун кижизин ле жыштын волостторынын бастыра улузын (10,5 мун кижиге) кийдирзеес, олардың тоозы 18,4 мун кижиге жедер ол эмезе 1908 жылда чотко алып шиндеген алтай улустың 53%-ти болор! Бүткүлинче айтса, 1897—1908 жылдардың туркунына көчкүндеш жадынын таштап, деремнелеп журтай берген алтай улустың тоозы экпиндү өскөн эмтир. Онын учун биринчи телекейлик жууның алдында, астай ла алзабыс, алтай албатынын жармызынан өрөгизи тургун жүрүмге кирген деп чике айдар керек.

Бу сөстөрдүн чындыгын алтайлардың айыл-журты өскөлөнгөн керегинде материалдар база жөмөйт. Темдектезе, 1832 жылда бастыра алтай улус ылгый айылдарда жаткан, онын 50,3%-ти кийис айылдар болгон. XIX чактын учкары (1897ж.) алтайлардың үйлеринин көбизи (88,4%) база ла агаш (чадыр) айылдардан тургажын, ол ок өйдө алтайлар ортодо, анчада ла жыштын улузында, агаш туралар (избушкалар) көптөп барган: олар бастыра үйлердин 11,8% жеткен.

XX чактын башталгазында (1908 ж) агаш туралардың үлү-бескези текши үйлердин ортозында 18,5%-ке жеткен, агаш ла кийис айылдардың төмөндөй 81,5% түшкөн. Айылдардың тоозында агаштан эткени эн ле көп болгон, кереге кийис айылдар — жүк ле 4% ашпаган. Бу өйлөрдүн туркунына алтай улустың ортозында кыра ижи ле өлгөн эдери база тыгыган. 1832 жылда Туулу Алтайда жүк ле 50—100 десятин кире (дес. — бир гектардан эмеш өрө) аш салатан. 1897 жылда жаңыс ла алтайлардың аш салган кыралары 2948 десятин, 1908 жылда

4950 десятинге једип туратан. Аш салбас хозјайстволордын үлү-бескези 1897 жылда 51,1% болгон, 1908 жылда 47,4% тўшкен; өлөн этпестерининг кем-кирези 3,9%-тен 3,4%-ке астаган (бастыра алтай өрөкөлөр ортозында). Орто ашсалаачы алтай өрөкө 1897 жылда 1,1 десятин кыралу, 1908 жылда 1,4 десятин кыралу болгон эмтир. 1897—1908 жылдардын туркунына өлөн эдери 196 бугулдан 257 бугулга јеткен (бир орто өрөкөгө алза). Бу берилген цифралар ажыра алтай улус ортодо кыра ижи, өлөн-чөпти азыралдап белетеери жылдан жылга јанжыгып, тыгып барганы јарт көрүнөт.

Улу Октябрь революциянын алдында алтай албатынын көп сабазы мал азырап, өлөн-чөп эдип, јер кыралап, аш салып јуртай берген. А јас-күс көчүп јүрөп улустын тоозы чат астап келеткен.

Эмди, статьяны туузылып, Туулу Алтайдын эл-јонынын өзүми керегинде төс шүүлтөлерди кыскарта айдып, айладып койолю. XIX чакта ла XX чактын башталгазында Туулу Алтайдын текши эл-јоны, онын төс учурлу деген алтай ла орус укту улузынын тоозы бир де үзүлбөй, ууламјый өзүп келтир. Эл-јоннын тоозы јангыс ла бойынын ийдезиле, бойынын алдынан көптөгөн эмес, тууразынан-ичкертинен келген орус, алтай (байат) ла өскө дө укту улустын тоозыла база колбулу болтыр. Бу өйлөрдө Туулу Алтай Россиянын јер-кеми кен, је јон-улузы сырангај ас деген тергеелерининг бирүзи болгон. Онын учун өскө јерлердинг јат улузы бери мууканып келери XIX чактын учынан ала там ла тынгыган. 1816 жылдан ала 1916 жылга јетире Туулу Алтайдын текши эл-јонынын тоозы 10 катап көптөгөн. Алтай улустын тоозын аныгај чотозоос, 6 катап көптөгөн: 7,6 муннан 45 мунг кижиге јетире.

Бу цифралар ажыра алтай албаты XVIII чактын тал ортозындагы канду-чакту кызаланг жылдарда Арасей тергеезине акту күүниле кирип, орус албатыла кожо үргүлјиге најылык болуп, өрө өскөнininг улу учуры чындык көрүнип турган эмес пе?!

XIX чакта ла XX чактын башталгазында алтай ла орус улустын иштеген ижи, јадын-јүрүмининг аай-кирези башкалу болгон. Је табыпча эки албаты узак өйгө айылдаштај јадала, бой-бойына үренижип, јууктажып, ижи-тожы ла культура-јадыны јанынан колбуларды там ла тынгыдып барган. Анан улам алтай албаты 150-јылдыктан ажыра (1756—1917) Арасей тергеезинде јадып өскөли, онын јүрүминде јаан солунталар болгоны јарт.

Улу-јаан једимдердинг бирүзи: XX чак башталып барарда алтай албатынын көбизи көчкүн јадынын таштап, токыналу тургун-јүрүмге кирип, јер ижининг једимдү марын алып барганында.

1-кы таблица

Туулу Алтайдын эл-жонынын тоозы (мун киж), 1797—1916 жылдар

	1797	1816	1832	1859	1880	1897	1902	1912	1916	
Көчкүн волост. гор. төчндер	4,4	7,6	11,5	17,1	22,3	33,0	37,1	46,6	—	
Управалар	—	—	0,1	1,2	1,5	4,6	4,0	6,6	—	
Крестьян вол.	—	0,6	1,2	1,9	4,6	8,2	10,4	21,5	83,5	
Бастыразы кожо	4,4	8,2	12,8	20,2	28,4	45,8	51,5	74,7	83,5	

2-чи таблица

Туулу Алтайдын эл-жоны уктары айынча (мун киж, %), 1797—1912 жж.

	1797		1816		1832		1859		1897		1912	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Алтайлар	4,4	100	7,6	92,7	11,5	90,6	18,5	91,6	35,2	76,4	43,2	57,8
Орустар	—	—	0,6	7,3	1,2	9,4	1,7	8,4	9,7	21,0	30,0	40,2
Оскөлдөри	—	—	—	—	—	—	—	—	1,2	2,6	1,5	2,0
Бастыразы	4,4	100	8,2	100	12,8	100	20,2	100	46,1	100	74,7	100

Н. ЕКЕЕВ

ЛИТЕРАТУРА. ЖҮРҮМ. ПЕРЕСТРОЙКА.

АЛТАЙДЫҢ ОРУС ЈАҢАРЧЫЗЫ

(Поэт К. Козловтын 70 жажына)

Тулаан айдын он экинчи күнннде, јастын баштапкы айында, календардын эн ле јылу байрамы — Уй улустын эл-күреелик Күни — 8-чи марттын кийиннде, Туулу Алтайдын јанарлык сүүчнлери јарлу ла јайалталу орус үлгерчи К. И. Козловтын 70 јажын темдектеди.

Поэт 1918 јылда Чувашияда Выползово јуртта крестьян кижининг билезинде чыккан. Чындап, мен онын јайаандыгыла таныжып тура, бала тужы керегинде үлгерлерге учурабаган эдим. Канайып? Чынын айтса, Костяда бала тужы болбогон до неме ош-кош... Уулчак, бир бе, эки бе јыл јурттын уйларын кабырыжала. јурт јердин ол туштагы јүрү-

мине чөкөнөлө, поездке биледи јок јажынып отурып алала, элбек Төрөлин-инг јолдорыла јаан жүрүмге атана бериптир.

Мынайып, бир катап ого јалакай, санаалу кижичурап, уулды Алтыгы Новгородтын (эмди Горький) јаан ла деген промышленный предприятиезининг заводындагы училищеге кийдирип салган. Анда ол үч јылга чыгара үренип, ого коштой токарьдын јенил эмес профессиязына таскаптыр. Је ого эн јаан камаанын заводтын газеди јетирген эмей. Мында ок јарлу бичиичи Николай Кочин башкарган литература кружогы иштеген эди. Бу бичиичининг шылтузында кружокко жүрүп тургандардын үлгерлери ле куучындары заводтын газединде кепке базылган. Олордын ортодо Константин Козловтын да ады-јолы угулып келген.

Алтыгы Новгородтогы радио ло телефоннын механический цегине јиит уул училищеден бежинчи разрядту келеле, тын да удабай озочыл ишчилердин тоозына кожула бериптир.

Је мен онын јайаандык јолы керегинде куучындаар күүним бар. Константин Ивановичтин келер өйдө јайалатан чүмдемелдеринин сомдоры шак ла бу тужында, ишмекчи улустын ортозында жүрерде, јуралып баштаган эмей база. Темдектезе, кийиннде ол Сибирьде жүреле, жүрегине јуук ла кару Волганын элбек телкемдерин эзеп, «Томыртканын кырлары» деп јилбилү баллада јайаган эди. Эмди бу сууны эдектэй улу пролетар бичиичи А. М. Горькийдин адыла адалган јаан город јайылып өзөт.

Чын, кем 30-чы жылдарда коркышту куч айалгада, көп чактарга кижги буды баспаган тайгада ишмекчи журттар ла городтор туткан — ол бетон ло болоттон бек. Константин Козлов бойнын курлааштарыла кожо бастыра ороонго текши жарлу Оха — Комсомольск-на-Амуре деген нефть өткүш тударында база турушкан. Олор терени 2—3 метрге шыдар траншейлер казып, нефть агызар жазалдарды кондырып, айдары жок жаан иш эткендер. Кийинде бу ат-нерелу иш ле чыдым улус керегинде Василий Ажаев Государственный сыйла кайралдаткан «Москвадаг ыраакта» деп романында бичир.

Жүрүмннн экпини жиит поэтти онон бери Кулундунун элбек чөлдөрине жетрер. Мында ол кижги чыдабас күнннн изү чокторынын алдында Кулунда — Малиновое озеро деп темир жолды салыжар ла же ле деген Михайловский сода комбинатты тудужар. Онон ишмекчи биографиязы ойто Братск жаар ууланат. Бүгүн Братск сүрекей жаан город боло берген эмей. Шак ла бу өйлордө Ангаранын улуркак жараттарында Константин Козлов Тайшет — Усть-Кут деп темир жолды жазажып тура, Иркутск городто чыгып турган «Восточно-Сибирская правда» газетте база экпиндү иштене берген. Декабристтердин городында ол совет бичиничи Анатолий Ольхонло жуук билижил, газетке ийген үлгерлери керегинде көп тузалу шүүлтелер ле болуш алат. Поэттин жолдору Күнчыгыш Сибирьден ойто Алтай жаар ууланат.

«Чанкыр Алтайдын кырларында» деген үлгерлик жуунты — Константин Козловтын баштапкы бичиги. Ол Барнаулда 1952 жылда кепке базылган. Мында шүүлтелер солун ла жүрүмннн жолдорун поэт канайда ондогонун бу жолдыктар керелейт: «Жаш ийдем жажыркашты билбезин деп, жүрүмди жүрер күүннм бар».

Баштапкы жуунты ажару жок артпады. Жарлу совет поэт Михаил Исаковский бу жуунтыга ажару салып, мынайда айткан: «Мен алтай поэт Константин Козловтын «Чанкыр Алтайдын кырларында» деген бичигиле танышкай аяс, онын арга-чыдалы жеткилннче деп санандым. Онын бир канча үлгерлеринин кезигин жарымдай, кезигин бүткүлннче жакшы деер керек. Андый үлгерлердин тоозына «Менин Төрөлим», «Анчы Клык» ла өскөлтөри де кирер аргалу».

Жүрүмннн эрчимине ле онон тууразында артпаска амадаган күүн-санаа Козловтын үлгерлигинде сүре учурайт. Онын өчпөс жаркынду амадузы, бойына килебес, амыр билбес улусла, жагы жүрүмди төзөбөчилерле жагыс күреде барып жатканы керегинде Марк Юдалевич кыскарта ла толо темдектейт: «Константин Козлов кажы ла күндик, онуп, өдүп калган керекти эмес, а качан кижинин кирези иле көрүне бергенде, качан онын ич ийдези ле күүн-чагы көдүрилип келгенде бичийт ле чүмдейт. Ол иште ле тартышта жалтанбазын көргүскен улусты мактайт. Поэттин үлгерлеринин ээ геройлору — строительдер, геологтор, агаш кезечилер, анчылар, малчылар, аг өскүрөөчилер, ученый улус. Козлов эмдиги бй, коммунисттер керегинде айдып, бүгүнгү күндердин эпозын чүмдейт».

Үлгерлик сакыптастан кенейте келерин сүүп жат. Онын тепсендерин элбек. Онын жол-жорыгын неле де түнөйлөп болбос. Бүгүн поэт күнге баштанат, а эртен — ак-айаска. Тош жүректү керексинбестер ле ачап-сыйабына калсып бараткан карьеристтер, өткүришчилер ле жарамзактар, жалкулар

ла жеңил жүрүм сүүчилер — поэттин алдынан бери көрүшпөс башталышы. Кемге андардын орык жолдору, арсланнын туруузы ла тайганын аалга жайыттары таныш, кемнин бачымдап туткан салдары түргөн суунын толкуларын айландырып барганы — жүрүмде ле үлгерликте поэт жаантайын олоорло кожо. Туулу Алтайды бойынын үлгерлеринин төрөли эдип поэт тегиндү алган эмес. Туулу Алтай ла онын улузы керегинде темага үлгерчи бастыра жайалтазын салып жат. Ол кайдаар да барбай, Алтай керегинде жанарлап, төртөн жылга чыгара мында иштеп ле журтап жат.

Качан да Константин Иванович Туулу Алтайдын малынын угун жарандыратан ишти төзөп баштаарга келген Окулич-Казарина деп учуной кижиле таныжыптыр. «Чуйдын чөлдөри жаар самара» деп үлгерде бийик сөстөр жок. Же олоор жана баспас ла сүүген керегине бастыра күчин беринген кижиге тоомжу, терен бүдүмжи ле онын амадузы бүдерин керелейт.

...Жүрүмге ле жуук болзон,
Ончо иле билдирер.
Барып жаткан амадуун
Анча кире жуук болор...

К. Козловтын ак-жарыкка чыккан он сегис бичигинен жүрүмди чындык ла бастыра жанынан толо көргүскени көрүнүп жат. Поэттин чүмедемелдери жангыс ла жол-жоруктын ару сыркыныла шинилген эмес, анайда ок бойынын жерлештеринин ижи-тожын ла жадын-жүрүмүн жураган күүн-табыла, көс-көрүмиле керелейт.

Түбекке, жеткерге түшкенге качан да болзо болушка келерге белем ле кандый да күч өйлөрдө буудактарын жеңерге амадаган жалтанбас, чыйрак улус керегинде Константин Иванович аңылу бичийт.

...Эски чадырдын эжигинде кызычак ыйлап отуру. Ак бандиттер онын эне-адазын өлтүргилеп салгандар. Же оной эниргери өскө солдат келиптир. Жалакай күүннин чокторы толгон «көк көстөриле» кызычакты аяктап, ого мынайда айдар:

Коммунистер андый эмес,
Коркыба менен, кызычак...

Уй-мылтыктар күзүрти токтоп, чак божогон. Кайда не эмди, алтай кызычакты аргадап алган ол солдат?

Арыш салган жалаңдар
Амыр жаста жаргарды.
Же эски шинельдү ол солдат
Эбирип ойто келбеген:
Кызаланду уур жылдарда
Кулактын огынан өлгөн.
Калганчы таңды ол солдат
Дондо уткыган деп угулган,
Октой ойылган биледи
Кереес болуп арт калган.

Ада-Төрөлдик Улу жуу башталган... Төртөн бир жылда ол солдат ойто стройго келген Онын жолдору кату ла узун болуптыр. Оштунин огынан

ыгылып, је ойто ло бгдбйгбн. Јендиртип салган Берлинде немсц кызы-
чакты аргадайла, пьедесталга кодўрилген.

Ойто ло амыр јас келип, эзиндер эрке јарышкан. Алтайдын ашту чол-
дбринде бис катап ла јенўчи-солдатты уткыйдыбыс.

...Ол оромло барадат,
Чолдб буудай талайдый
Толкуланып јайканат!..

...Оморкойдым мен бўгўн,
Мбнкўлик партия, сениле!

Бў ўлгер «Коммунисттер» деп адалат. Мында јымжак лирика кбнў
куучыннын сыркыныла, курч сюжетле бириге берет. «Коммунисттер»,
«Солдаттын пилотказы керегинде баллада», «Фрося-эјек» ле онон до бс-
кблбри кычыраачыларды иште ле јўрўмде ийде-кўч кожор, ичкери јакшы-
га ла јарашка, кесндикке ле чындыкка амадаар санааларга кодўрет.

Бу улустын салымы башка да болзо, је олордын кажызы ла јер ўс-
тинде албатыга тузалу ис артызарга чырмайар. Бу јўрўмде чын болгон
улус. А андый улус бойнын баалу бйин калай качан да бткўрбес. Бу
керегинде «Киж калай јурерге јарабас» деп ўлгерден кычырадыс.

Эн јилбилў чўмдемелдердин бирўзи деп «Чолушмандагы канду керек-
терди» адаарга јараар.. Мында Телекейлик коммунага бўткен ле иженген,
коммуна учун тынын берип тартышкан јалтанбас ла ойгор санаалу улус
керегинде айдылат.

Константин Козловтын база бир агылу јайааны — ол ар-бўткенди
билгир кбргўзеринде. Мынайып јангыс ла тбрбл јерин јакшы билген ле оны
тоогон, каруузып сўўген киж бичнир аргалу. Је андый да болзо, кўн,
чечектер ле јарык бн поэтин бичиктеринде ас учурайт. Мында кбп са-
бада бўрўнкўй тенериге, карагуй куулгазын тайгаларга учураарыг.
Онын ар-бўткени кандый да чочыдулу тартышта немедий. Таштарга со-
гулып, атыйланып аккан суунын табыжы ўлгердин кўрмузине келижип
јат. Јасты ол тегин јас эмес, а «шургандар тууган јас» деп чокымдайт.
Је онын јайаандыгында эн ле тбзи — ол чындык ла јўрўмдик. Олор по-
эттин чўмдемелдерин кызыл учуктый бдўп барат. Бис бўгўн алтай ка-
лыктын јебреник кбгўс культуразын тооп ло оны баалап, поэтин алтай
фольклорго тайанып чўмдеген јилбнлў чўмдемелдерин ле Туулу Алтай-
дын кбп поэтеринин чўмдемелдерин орус тилге кбчўрип, элбек орооныс-
тын кычыраачыларына јетирген эрчимдў пропагандист ле кбчўреччи бол-
гонны айтпазабыс, Константин Козловтын ўлгерлик јайаандыгы керегин-
де бистин сбзибис јангыс јандай ла толо эмес болор. К. Козловтын
каламына алтай калыктын оос чўмделгизи аайынча бичилген «Чейнеш
ле Карабаш», «Чадактын јолы», «Сартаклай» ла онон до бскб чўмде-
мелдер келижет.

Анайда ок ол алтай поэттер А. Саруеваныг, И. Кочеевтин, Ч. Чунн-
жековтын, С. Суразаковтын ла онон до бскблбринин чўмдемелдерин
орус тилге кбчўрген ле эмди кбчўргенче. Јангыс та бу јаан учурлу ла
сўрекей тузалу ижи учун јаан бйан ла алкыш сбс айдарга јараар

Јўс јаш јажагар, брбкбн,
Јўгўрўк ат минигер, брбкбн!

Алтай баатырлык эпостың күрмези поэтиң тууҗыларына куулгазын ийделу ын кожот. Јаңыс ла јаркынду ла јаан јайалталу орус поэттер өскө албатылардың тилин ле јайаандык узын бойлорынды ок чылап ондоор аргалу.

«К. Қозловтың алтай калыктың чөрчөктөри аайынча бичиген «Сартакпай-строитель» деп тууҗызы жаңыс та жаңы үлгерлик чүмдемел болгоныла эмес, је алтай литература өзөрине једимдү ле тузалу болорыла јилбиркедип јат». Анайда јарлу совет поэт Александр Смердов темдектеген.

«Сартакпай» — албатының јебрендик эпозының сүр-кебери эмдиги өйгө дө, совет албатыга да јуук келижип туру. Калыгының ырысту, јайым ла јеткилдү јадын-јүрүми учун, ар-бүткенди бактырып ла оны јонго тузалу эдерн, баатырдыг нерези болуп, бүгүңги өйлө дө, бүгүңги совет албатының, жаңырта төзөштиң јаркынду ла улу керектериле ын алыжып јат.

Јебрен алтай эпикалык баатырдың сүр-кебери ле озогы национальн-ый кеп-куучын совет поэтиң ајарузын олјолоп, јайаандык көдүринилү санааларга экелгени эмди јарт.

Юбиляр керегинде бойымның сөзимди божодып тура, оның јайалтазының база бир јаны керегинде айдып ийейин. Константин Иванович көп јылдарга улай областьтың канча аймактарыла, турлуларыла јоругын улалткан, чылаазының билбес журналист ле публицист. Туулу јерибистин мактулу керектери ле иштеңкей улузы керегинде оның очерктерин ле репортажтарын јаантайын кычырып та, јилбиркеп уккулап та јадылар.

Поэтиң јайаандыгының база бир темдеги — оның сөстөрине бичилген кожондор. Темдектезе, «Малчылар керегинде кожон» (эдискизин композитор Б. Шульгин чүмдеген). Бу кожон ВЦСПС-тиң сыйы ла дипломыла кайралдаткан, авторлары дезе ишмекчи класс ла иш керегинде эн артык кожондордың көрүзинин лауреаттарының адын адаткан.

Қозловтың јайаандык энчизи көп томдорлу эмес те болзо, је олор чындыыла, эмдиги өйлө бек колбуда болгоныла, өйдин өңиле жаңыс күрееде. Улгерчинин Туулу Алтай керегинде лириказы совет үлгерликтин романтикалык агыныла тен барып јат. Оның чүмдемели тегин көргүзү ле јүрүмнен туура куулгазын эмес, а чын болгон учуралдар, чындык учун тартышкан улустар. Поэтиң санаа-күйни, амадузы ла эрү эркини, чындык ла јалтанбас јарык ийде-күчи — ончозы биригип, албатының јадын-јүрүмин көргүзет. Оның поэзиязының учурын мен шак мында деп бодойдым.

С. С. КАТАШ,
критик, филология наукалар докторы

ЈИИТ ОЧЕРКИСТТЕРДИҢ ЈУУН-СЕМИНАРЫНДА

Бу айланып келген јаста Россияның јиит очеркисттери Абхазияның јерине сегизинчи катап јуулыжып, публицисти-

канын эмдиги ӱйдӱги учуры ла айалгазы, жылытулары ла ӱзӱми керегинде тузалу куучын ӱткӱрдилер. Меге онын ижинде туружар ырыс келишти, кӱргӱн-укканымды жанчыкка салып жандым.

Быжылгы семинарда жирме кижиге турушкан. Олор туку Камчаткадаг, Москвадан, Ульяновсктон, Улан-Удэден, Пермьнен, Махачкаладан, Киевтен, Кызылдан ла ороонунун ӱскӱ дӱ талаларынан келген жийиттер. Менин болгон семинарымды публицистикада ла прозада мӱрлӱ иштеп турган Москванын жаан жашту бичиичилери Анатолий Михайлович Медников ла Ямилъ Мустафьевич Мустафин башкардылар. Ямилъ Мустафьевич Туулу Алтайды билетен кижиге эмтир. Бисте болуп, Улаган ичиге жорыктаганын куучындады. Олор Туулу Алтайдын бичиичилер организациязынын качызы Б. Я. Бедюровтын РСФСР-дин VI съездинде айткан укаа-учурлу куучынын ажарулу тындаган улус болуптыр. Семинарда турушкан жийит очеркисттерге алтай литературанын Москвада, Латвияда, Ленинградта, Башкирияда ӱткӱн кӱндери керегинде айттым.

Калганчы ӱйдӱ бистин бичиичилер организациябыс литературанын жаш корболорына лапту ажару эдил туру. Онызы иле. Тулаан айдын талортозында Горно-Алтайскта жийит литераторлордын областытагы биригӱзин ачары жанынан тӱзӱмӱл жуун ӱтти. Онын ижинде областын журттарында ла тӱс городында жаткан жийит жайалталардын бастыразына шыдары турушкан. Мынан ары жийит ӱлгерчилердин, очеркисттердин, проза бичиичилердин жӱӱп тапканы жуунтыларда ла альманахтын страницаларында иле болор деп иженип турум. Олордын жайаандык иштеги эрчими там курчызын. Бу жанынан Пицундада ӱткӱн очеркисттердин туштажузында тӱп шӱӱлтелер база айдылды, ач-амырды тоскурган блааш-тартыштар да болды.

«Литгазеттин» корреспонденти, жарлу публицист Леонид Жуховицкий ӱй табып, биске келип барганына быянду артыс. Ол ижи, жашӱскӱримнин биригӱлери: панктар, металлусттер, роккерлер керегинде тузалу куучын ӱткӱрип, ол жанынан бойынын шӱӱлтелериге ӱлешти. Олорды аай угуп, жанчыгыма база салып алдым. Жааннын сӱзин — жанчыкка, карганнын сӱзин — капка деп айдатан бедис.

Семинардан бош ӱйдӱ Абхазиянын Лыхны, Лидзава деп журттарына барып, партийный ишчилерле, журт жаткандарла эрмектежип, андагы эл-жоннын жадын-жӱрӱмиле таныштыбыс. Туура кижиге ончозы иле. Онын да учун, абхазтарда мындый эмтир, акыр бисте, алтайларда, кандый эди деп, тӱндештирип жӱрдим. Оскӱ жерде жӱрзеген, жаантайын андый. Бу жол-жорык кӱӱнди база катап кӱйбӱретти, кӱгӱсти база катап тӱйметти. Ол жанынан жӱк ле бир-эки темдек айдайын. Биске солун ай-

ылчылар келзе, оморды элден ле озо бу Туу-кайанын эдегинде турган эптү ле жуунак городысла тыныштырарыс. Ол быжыл кичү изү айда город деп аданганынан ала алтан жылдыгын көдүринилү темдектеди. Јаткан јоны 43 муң кижи. Автоном областьтын төс јеринин оромдорын кечире базып, учурлу ла чүмдү тураларынын јанына токтоорыс. Ичкери алдыста турган тура историянын, тилдин ле литературанын наукада шинжү өткүрер институты. Је институт болзо, институт. Олор ороондо муңдар тоолу. Коштој турган кижиге үзеери јартамал эдерге келижер: бу баштапкы алтай профессор, ады-јолы телекейде јарлу фольклорист С. Суразаковтын иштеген јери. А бот бис ого Сазон Саймовичтин адын берип салган болзобыс, јаан иш элдилер эди. Чингиз Айтматовтын айтканыла болзо, ол автоном областынын төс городынын бир танылу темдеги, өскө сөстөрлө, алтын каалгаларынын бирүзи болор эди. Анда јазым јок. Айылчы улус городтын тыш бүдүмин көрүп, мында алтайлар јаткан тала эмтир деп айдыжып барза, — анда ненин јаманы.

Быжыл февраль айда «Алтайдын Чолмоны» газеттин бир бөлүк жиит ишчилери С. С. Суразаковтын чыккан-өскөн јерине, Сайдыс јуртка барып жүрген эди. Олордо школды учунайдын адыла адаар, анда онын музейин ачар деген амаду-күүн бар. Бу канча жылдарга улалып келген куучын болуп јат. Ол анайда ла калыраш болуп артып калардан айабас. Эмди бис текши сөстөрдөг быжу керектерге көчөр, каруулу өйдө жүрүп јадыс. Партиянын Төс Комитетинин апрельдеги (1985 ј.) Пленумы жүрүмисте болуп турган јангыртулардын јарыткыш оды болуп күйет. Ол историябыстын көлөткөлү көжөгөлөрин ача тартат. Көрсөгөр дө, эмди биске кандый солун-солун улус угулып келди: Павел Чагат-Строев, Мирон Мундус-Эдоков... Олордын ады-јолдорын орныктырып, бичиктер чыгарганы айдары јок јаан иш. Эмди албатызынын чындык уулдары, патриот үлгерчилер болгон былардын ады-јолдорын качандыкка мөнкүлөп салар база бир нерелү алтам керек. Библиотеканы алалы. Бис оны алтай тилдин ле литературанын төзбөчизи М. В. Чевалковтын ады-јолыла адап болбогоныс па? Мен бу суракты бойыма көп катап бердим. Михаил Иванович Калининге удур болуп турганым јок. Ондый јыду санаа бар болзо, көстөрмди тейлеген тепсин. Бастырасоюз старостанын ады бисте тоомјыда ла күндүүде. Қалганчыда ого учурлай библиотеканын эжинде кереес ачып салдыбыс. Ороондо Калининнин адыла адалган заводтор, совхозтор, фабрикалар, колхозтор ло институттар эки-јагыс эмес. Тоолоп учына јетпезин. Бастыразы колыжып, өлө-чоокыр болуп калган. Чевалков дезе бисте сок јангыс.

Бичичилердин Пицундадагы байзыгы абхаз тилдин ле

литератураның төзбөчизи Дмитрий Гулианың адыла адалыптыр. Оның библиотекасына кирип, Гулианың ак-жарыкка жайап салган бичиктериле таныштым. Көрүш-таныштар да табылды. Тува АССР-дин «Шын» газединде иштеп турган иит журналист Суван Шангыр-оолло эмди бис жакшынак нажалар. Айылдажар деп куучындашканыс. Жол келишсе, ол талага кыйалтазы жогынан жедерим.

Бат, андый семинар болды, быжылгы жаста Абхазиянын жеринде.

Мындый жорыктардын, туштажулардын тил алышкан, укаа-учурлык куучын угушкан тузазы жаан.

П. АДАРОВ.

НАЖЫЛЫК КОЛБУЛАР

Украин ле алтай литературалар ортодо колбулар болбогон эмес. Алтай литератураның Күндери бу республикада 1973 ле 1978 жылдарда эки такып өткөн. Украин бичиичилер бистин Алтайда 1974 жылда оқылу айылчылар болгондор. Ле бу колбулар көп сабада оос куучындар болуп, артып калгандар. Мында «застойдын» бийи база бурулузы жарт. Ондый да болзо, Л. В. Кокышев улу украин поэт Т. Шевченконун үлгерлерин көчүрип, алдынан бичик жазап чыгарган.

Быжыл 30 майда Туулу Алтайдын бичиичилер Биригүзине «Дніпро» деп бичик басманан мындый жылбилү самара келди. Бу самара бисти ижендирет. Анда айдылганыла кычыраачыларды таныштырып турубыс.

Күндүлү нөкөрлөр!

Бистин орооның карындаштык литератураларыла колбуларга Украинада жаан ажару эдилет. Бу керекке «Дніпро» деген бичик басма бир канча жөмөлтөзин жетирди. Бистин редакция жылдын ла украин кычыраачыларга карындаштык республикалардын бичиичилеринин одус кире бичиктерин көчүрип сыйлайт. Сөс чүмдеер устарла бистин кычыраачы «Сузір «я» («Жылтыс») деп альманах ажыра таныжат. Бу альманахтын чыгып баштаганы жирме жылдан ашты.

Ле бу жакшы амадуга көп-көп буудактар ачаанын жетирет. Армения, Грузия, Молдавия, Литва, Латвия, Эстонияла бисте бек колбулар төзөлгөн. Бисте ол калыктардын тилдерин билер жаан жайаанду көп көчүреечилер иштейт. Ого көрө, Орто Азиянын литературалары ас көчүрилет. Ле автоном республикалардын, крайлардын ла областтардын литератураларыла колбуларыс, чынын айтса, жокко жуук. Бу ненин

учун дезе бисте ол тилдерди билер ле литературазын шин-
деер улус ас.

Темдектезе, бис былтыр Павло Тычинанын «Бистер — бир биле» деп үлгерин СССР-дин калыктарынын тилдерине көчүрүп, көпкө басканыс. Бис оны жүк ле 35 тилге көчүрер аргалу болдыбыс. Алтай тилге база көчүрүп болбодыс.

Мындый айалганы түзедерге болуп, «Сзир«я» альманахтын редколлегиязы украин кычыраачыларды эмдиги алтай үлгерликте жаңы үндерле таныштырар. Бис «Когда цветет маральник» («Марал чечектеер тужында») деп бичикти тузландыс. Бис ол бичиктен Ж. Белековтын, Б. Самыковтын, К. Тепуковтын, К. Кошевитин, А. Самуновтын, С. Сартакованын, Г. Елемованын жақшы деген үлгерлерин талдап алдыбыс. Алтай тилден көндүрө украин тилге көчүрүп болбодыс, же ондый да болзо, бу көчүриштерди бис алтай литературала жаңы колбулардын башталганы деп иженедис.

Эзенимле, СССР калыктарынын литератураларынын редакциязынын башкараачызы — В. ЗАТУЛЫВИТЕР

* * *

А латыш бичиичилерле бистин колбуларыс бек. Алтай ла латыш литературалар Күндери олордо ло бисте мөрлү өткөнүн бис ончобыс билерис. Бу наҗылык колбулардын турултазы болуп, Ригада П. Стучка атту университеттин былтыр ачылган көчүрөөчилер бөлүгине эки алтай җиит — Ирина Тозыкова ла Эрмен Төлөсов алылган. Олорды үредүге Туулу Алтайдын бичиичилик Биригүзи ийген. Ол керегинде «Эл-Алтай» быҗылгы баштапкы чыгарганында бойнын кычыраачыларына җетирген эди.

Эмди бичиичилер Биригүзине И. Тозыковадан келген бир канча самаралардын үзүгиле таныжыгар.

Јакшылар ба, күндүлү нөкөрлөр!

Эзенимле җер-алтай түбинен мен, Ирина Тозыкова, болорым. Уредүге ийип, меге, җиит кижиге, мындый јаан бүдүмҗи эткенигер учун слерге ле слердин Бюрогорго элден озо јаан алкыш-быйаным! Бу керектин учурын бого җеткели, жаңы ондоп турбай. Бодозоор до, орооннын ончо союз республикаларынан, Эстониядан башка, үредүге эки кижинен алылган. Автоном областьтардан — жүк бис эки алтай.

Солундар көп лө. Латвиянын бичиичилер Бирлигинин Башкартузында бичиичилерле туштажуда болдыс. Анда бичиичилерден башка, русреспубликанын албаты үредүзинин Министерствозынын, комсомолдын Төс Комитединин оқылу улу-

зы, жүзүн-башка газеттер ле журналдардын редакторлоры турушкан. Жилбилү де, тузалу да болды.

Эмди латыш фольклорло лекциялар өдөт. Оны латыш литературанын Туулу Алтайдагы Күндеринин туружаачызы, поэт Кнутс Скуениекс кычырат. Ол слерге эзен айттырат. Улдис Берзиньшке јолуккалагым. Ол Туулу Алтайда болордо, биске јолугыжып, болужар күүнин угускан. Алтайлап сомдоп билетен турбайтты

Мынанг өскө латыш тил ле литература, латыш литературанын төзөлгөлөри, Латвиянын историязы деп предметтер үренерис.

26 январьда бисти телекөрүлтенин документ фильмине сокты. Меге Туулу Алтай, онын улузы, јебрендик культуразы, чүм-јаңы керегинде кыскарта куучындаарга келишти. Јүрексиш болгон ло.

Эрменле кожо мык сананып алдыс — алтай болгон адысты чөпкө салбай, бийик тудар. Слердин Бюродо јакыганаарды унутпай, көксибисте алып јүрерис.

27. 01. 1988 ј.

XXX

...Уредү көндүгип калды.

Кожо үренип турган кыс бойына — Вильнюска кычырды. Амыраар күн ого айылдадым. Сүрекеј јакшы уткыдылар. Олор мени Литваның кееркемелиле, анчада ла јурукчы ла композитор Чюрленистин јайаандыгыла таныштырды. Ол бойынын јайалтазыла мени олјолоды.

Группаның балдары нак. Бойлорыстың јерис, албатыбыс, культура ла литературазы керегинде куучындажып, көпти биледис, көпкө тартыладыс.

17. 01. 1988 ј.

XXX

...Каникулга јанбазым. Украин литератураның энгирин белетежер керек. Бу тилден оруска көчүриштер эдип турум. Айса болзо, оны алтайлап көчүреле, «Эл-Алтайга» ийерим.

11. 03. 1988 ј.

— X —

...Бүгүн ишмекчи јашөскүримниң школында куучын айттыс. Көрөр болзо, олар Туулу Алтай керегинде билетен эмтир. Је ас Алтай ла латыш литературалардын колбуларыла

јилбиркеп тургандары коркыш. Төрөл тилди школдо, балдардын садында үредет пе деп сурагылайт. Билерисче јартадыс.

19. 05. 1988 ј.

ХХХ

Уреем «Эл-Алтайдын» быјылгы баштапкы ла экинји чыгаргандарын ийди. Олорды кычырала, санааларым күйбүреп чыкты. Јакшы керек эдип турган эмтиреер. Бу кыска самарада күүн-санаамды көдүре чыгара айдар арга јок. Ого шүүлтөмди бичийле, газетке салар күүним бар.

1. 06. 1988 ј.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИИЧИЛЕР БИРИГҮЗИНИН БЮРОЗЫНДА

1988 жылда 22 апрельде Туулу Алтайдын бичиичилер Биригүзинин Бюрозы өткөн. Анда КПСС-тын Туулу Алтайдагы обкомы ла албаты депутаттардын областьтагы Сөвединин исполкомынын органы — «Алтайдын Чолмоны» газетте поэт Борис Укачиннин 20 апрельде јарлалган «Киж. Ой. Јүрүм» деп бир тизү үлгерлери шүүжилген.

Бюродо өткөн куучынла кычыраачыларды кыскарта таныштырып турубыс.

Б. БЕДЮРОВ — Туулу Алтайдын бичиичилер Биригүзинин каруулу качызы.

«Алтайдын Чолмоны» газетте Борис Укачиннин «Киж. Ой. Јүрүм» деп бир тизү үлгерлери јарлалган. Оны кычырып танышкалы, бу тизүни бистин Бюробыста шүүжип көрөтөни керектү болды. Јуукта јангы бис ГАНИИИЯЛ-дын Литература секторынын сурагыла олорло јаба Н. М. Киндикованын шинжүлү ижин мынайда ажарулу шүүшкен эдибис. Мындый шүүжүлөр мынан ары там јанжыгар. Бистин кажы ла нөкөристин јангы чүмдемелдери ајыкту солун эмей. Једимдери јенгилтип сүүндирет, шорлонгоны ачуга түжүрөт.

Баштап «АЧ» газеттин культура бөлүгинин јааны, литература ла кееркемел сурактарын өткүрип-көрүп турган Э. К. Тоюшевке сурак. Бу материал Слердин бөлүк ажыра канайда өткөнин јазап куучындап берзеер. Үлгерлер Слердин бөлүктин колында эмес пе?

Э. ТОЮШЕВ. Бу учуралда Б. Укачин үлгерлерин газеттин редакторы С. С. Тюхтеновтин акту бойына табыштырган.

Ноя. Тухтенов десе ол үлгерлерди ээжи аайынча письмо бөлүккө табыштырардаг болгой, керек десе бистинг де бөлүккө көргүспей, жарлап салган.

Бисте жуукта партия обкомнын пленумы өткөн, патриот ло интернационал таскаду жанынан. Онын материалдарын газетке де салдыбыс. Ого кычыраачылардын шүүлтелерин де көп салдыс. Онынг учун жуукта Казахстанда, Балтика жараттай республикаларда, Армения ла Азербайджандагы болгон тал-табыштын кийинде бу үлгерлердин шүүлтези айры болуп жат. Ол политический де жанынан жастыра. Саяан көззөгөр дө: өлгөнчө, өлгөн дө кийинде башка. Мен бодозом, бу идеология да жанынан жастыра. «Сен орус эмени» деп үлгерди алалы. Мен бодозом, ол анай ла калай бичилип қалган. Ол болгон ло кижиле куучын. А политический түп-шүүлте эдерге тайыс ла келишпес.

Кулчура, литература, кеендикле колбулу сурактар аайынча материалдар ненинг де учун бистинг бөлүкти кыйып, редактордын бойынын адынан көндүрө өдө берип турган учуралдар ас эмес. Мен оны редактордын бойына да канча айткам, ол керегинде редколлегиянын члендерине де комыдагам. Же бу ла жууктарда ол алтай тил, сөбктөр керегинде материалдар база да менинг бажым ажыра өдө кондылар. Мында, мен бодозом, редактор ээжилерди буспас учурлу. Мында кандый да болзо, аңылу, ол сурактар учун каруулу бөлүк бар. А ол десе, редактор, бойына жараган материалды, писемелер бөлүгине де көргүспей, чыгарып жадар. Онынг бажында айры-тейри куучындар башталат. Кече ле уулдар сурап жат: «Бу сен анда отурала, нени эдип турган? Бу мындый немени уйалбай канай салып турган? ..» Олордын анай айдары жолду.

Б. УКАЧИН. Мен, баштапкызында, бу слердин жуулыжып, шүүжип жатканаарды жакшы керек деп бодойдым. Анайда мынан да ары эдер керек. Мен бодозом, бу жайаандык иште жаан учурлу, тузалу керек. Менинг жаңы үлгерлеримди шүүжерге жуулганыгарды мен акту күүнимнен жарадып турум! Слер, Бюронын члендери, оны ажаруга алыгар!

Мен бистинг областыагы идеология иш керегинде айдайын. Горно-Алтайск городтогы, бистинг сок жаңыс городыстагы, областыынг төс јериндеги школдордо бир де алтай директор јок. Опы канайда ондойтон? Совет жаңынн 70 жылынын туркунына бис школдын бир де директорын үредип албаганыс па? Бис облононын бир де алтай башкараачызын үредип албаганыс па? Јурт школго келеле: «Јакшылар, балдар! Эзендер, балдар!» деп айдар алтай кижини? Алтайлап жакшылажып билгилебес, а бис көзис јумала отурып жадыс. Ол керегинде кезе-быча айдар ой келген.

Казахстандагы, Карабахта болуп турган керектерди сананарга да күч. Же ол ло өйдө бис бойыстын жүрүмиске

көрбөлик. Темдектезе, областьтын культура башкартузы. Анда иштеп турган улус алтай тилди билерден болгой, культурабысты да, жадын-жүрүмисти де, жан-кылыгысты да билбес. Областьтын национальный драма театрынын жетинчи бе айса сегизинчи бе катап тудулган директоры бу керекте база да аайланбас. Былтыр бистин артисттер Кыргызстанда болордо, союз республика ологор аяру эткен. Олор! «Ого жүк бир спектакльды алтайлап тургуссагар?» — дешкен. Мынын бажында ологор уйатка түжеле, јерине күн эртеде јанып ийгендер. Чеконов ижинен јайладылган. Јетинчи бе айла канчанчы баш режиссер кайдан да тенип келген кижини...

Трибунадан «Революция улалып јат!» деп айдып тура, бу ла тумчугыстын алдында не болуп јатканын көрбөчичуукпаачы болбойлы. Ачынбаактан ачынзын — бу сурактын аайынча чыгар керек. Бу керегинде мен партия обкомнын Бюрозынын адына бичигем. Эмдиге каруу алгалагым. Мен ол керегинде газеттерде бичиир күүндү.

Эмди «Алтайдын Чолмонында» јарлалган үлгерлерим керегинде. Не ле деп айдышса, керек беде! Мен бойымнын бажымла сананып јадым. Бичинчилер нени айдары меге солун. Бу үлгерлеримде бир кезек кыйгакту јерлер бар. Мен бодозом, онызы јакшы — бис улустын күүн-санаазын күйбүредер учурлу.

П. САМЫК. — Культуранын Совет Фондыннгу Туулу Алтайдагы бөлүгинин окулу ишчизи.

Мен Б. Укачинле јакшы нөкөрлөр. Ол јаңыс бойын сүүп јат, мен оны билерим. Бу үлгерлик тизүни Б. Укачиннин ижинде јастыгып јайрадылганы деер керек. Је көрзөгөр. Орус ла алтай бир сөксалгышта, мусульмандар өскө сөксалгышта јадат деген шүүлтөнен, кандый ла микроскопко көрзөг, «сөкк интернационализм» көрүнбейт.

Укачин кезем публицист јайалталу да болзо, онызы онын проказында да, үлгерлеринде де билдирбейт. Улгер таңмага јастыра тийген. Мынын үстине перестройкага каршу, коррупциянын улустарына бойлорынын јилбүлерине тузаланар арга берген. Мен бодозом, интернационализмди сөксалгыштан бедребес керек. Оны өскө јерлерден тап, темдектезе, Афганистаннан, Ерзумашев керегинде бичи...

Автор мендеген. Карган солдаттын куучынын алалык. Мен кычырала, автор нени айдарга сананганын ондободым. Јетире јазалбаган, чалаң бичилген үлгер. Айры-тейри, арылык-берилик санаалар. Онон бу эки үлгер бой-бойына удур-тедири санааларга экетет. Анда алтай-орус үргүлјиге нак омында — өөркөшкөн, чуугышкан?

Укачин эмди нени ле бичизе, ого кем јок өдө берер деп бойдойт. Јаңыс ла кызу-изү болзын. Јаңыс ла ајаруда болойын, оостог түшпейин деген санаада. Јакшы ба, јаман ба — меге

ле мен болзын деген үстүгүдө кижн бу. Тал-табыш чыгарзын. Же перестройканы онойдо этпейли. Јети катап кемјийле, бир катап кес деген сөс бар. Түргендеген перестройка каршулу керек эдер. Кажы ла поэт бойынын кирезин бийик деп бодойт. Мен оны издательстводо баш редактор болуп тура билгеи.

Борис бу бичиген үлгерлеринен бойы шыраалаар, ненин учун десе јетире сананбаган, сөстөри кажылгак, јүдек. Бу үлгер эмес, угаштырып койгон публицистика. Көндүрө ле шык этире бичип койгон. Мынын учун улустар ол јолдыгардан өскө санаа бедрейт. Анчада ла коррупционерлер туруп чыгар: көрүгер, эн јаан поэттердин бирүзи биске удурал. Ол бистин интернационалысты јара согуп јат ла онон до өскө. Же ол бойы мындый болзын деп өнтөйин бичибеген де болор. Же калай бичиштег улам мындый шүүлтелер.

Эмди «застойдын» өйинде көп орден алган эр керегинде. Ол кем: ол бойы болор бо?

Толстойдон Наташа Ростова кем деп сурагылаарда, ол мынайда айткан: «Ол мен, ол сен, ол слер». Мында типизация, кееркедим јанынан үлгерлердин кемн база јабыс. Ондо мактануш, күйүниш бар. Темдектесе, Аржаннын, Эркемнин бичиктери чыкты. «Менийин база чыгарыгар!» — деп, ээчени уулдар некежет...

Укачин јайалталу публицист деп такып айдадым. Же поэзия — та ла та. Маяковский Светловко бир катап мынайда айткан: «Агиткалар бичибегер. Слерге оло келишпейт. Бот меге...»

Мен бистин алтай үлгерликке политический темалар кийдирерге узак ченешкем. Же онон улам поэзия көпти јылытат. Мыны Укачин база билер. Онын амадузы јакшы болгон, же сөстөри јетпеди. Автордын санаазы, байла, өскө болгон. Орустар ла алтайлардын кылыктары түнгей, а мусульмандардыйы башка дегени не? Мен мынан политический керек, криминал чыгарбай јадым. Мактанарга болуп, баррикадага маанылу чыкпас керек, Борис. Мендештү бичиш јакшыга экелбес. Өскө дө үлгерлер јабыс кеминде. Анчада ла политика керегинде бичизе, мендебес керек.

С. Тухтенов ондобой калган. Мындый үлгерлерди коллективле шүүжер керек болгон. Анчада ла өскө албаты керегинде бичимелдерди сүрекей чебер көрөр керек. Автор меге де көргүскеи болзо. Бис ого көпти түзедип берер эдис.

С. КАТАШ — критик, филология наукалар докторы, профессор.

Мен Паслей Тордоевичтин айткан шүүлтелериле бүткүл-инче јөп. Печатьята јарлалар материалдарды сананып берер керек деп, нөкөр Самык чын айдат. Бичиичилер Биригүзинин мындый шүүлтезин јангыс ла уткыыр керек.

Перестройканын өйинде бир кезек демагогтор бажын кө-

дүрп турганын темдектеер күүним бар. Олор бойлорун «чындык учун тартыжаачылар» деп адагылайт. Ого идеологиянын эрчимдү ижин удураштырар керек.

Чындап та, идеологиянын ижинде бисте көп једикпестер учурайт. Бис интернационализм, калыктардын најылыгы керегинде көп айдадыс, а јашөскүрим десе бу јакшынак јанжыгуларды чек ундырга јетти. Онон улам өөн-бөкөн чыгар. Бу керек анчада ла Көш-Агаш аймакта көскө иле. Ол керегинде бүгүн коркыбай, ачыгынча айдар арга бар.

Је Слердин үлгерлеригерге бурылалык. Сананып көр-зөгөр дө нөкөрлөр, бу үлгерлер кемге керектү, олор неге үредип јат? Суракты Ленин чилеп тургузар керек, — бичиичинин партийный эмес болор учуры јок. А Слерде десе максыштаг өскө неме јок. Керек десе кире де сөзбөрдө Слер «мен» деп чокымдап јадыгар. «Улгерчи төгүн сөс айдала, уйатка түжүп, јүс-магдайы кызарбазы!» — Мен, мен, мен! «Эртен туранын үлгери». Коомой эмес үлгер. «Јүзиме түшкен кечеги түкүрик...». Сени кажы ла күн јүзинге түкүрип тургандый, а сен десе кажы ла күн эртен тура јүзинди чимирик-чилекейден јунуп тургандый. Кемдер керегинде айдылганы јарт. «Алтайлар ортодо министр јок» деп јадын. Онон не? Баштапкызында, бисте министерство јок. Айдарда, министрлер кайдаг келет? Экинчизинде, эмди министрстволор јоголтылып јат. Ого не ыйлаар? «Алтайлар айтса, чечен айдар...» Өскө улусты не јабыс көрөр?

«Сен орус эмезин». Аракынын очерединде болгон бир учуралдан сап алып, бүткүл албаты керегинде түп-шүүлте эдерге јарабас. Алтай улус кычарала, ачынар. — бу орустар канайып турган дежер. Онон «Төрөл кеендигин өлтүргөн кижитөр бажында отурат». Бу не дегени? Бу үлгерди мен политический јанынаг јастыра деп көрүп турум. Сени качан да партиядаг база тегиндү чыгарбаган. 50 јылга оны ондобос кайткан? Бу үлгерди перестройкала колбоорго јарабас. «Партия», «перестройка» деп агару сөстөрлө не ойноор? Кире сөстө Слер бу керегинде айтканаар, а үлгерлеригерде өскө шүүлтелер салынган. Јазап санан көрүгер, бачымдап јастырганыгарды билип ийереер.

Учында айдарга турганым, мен Слер керегинде јангыс ла јакшы сананып јадым. Бичиичинин тоомјызын јакшынак керектерле актаар керек.

Э. ПАЛКИН — Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгинин директоры.

Баштапкызында, поэт Укачинди туку качан шүүжер керек болгон, ол таштар керегинде бичип турарда. Онын учун бүгүнгү куучынга сүүнип отурум.

Экинчизинде, јангы Б. Укачин айткан кадровый суракты јөмбөр керек. Ол Абакаева, Сомоева нөкөрлөргө кем болу-жар? Сурак јангы эмес, алдынаг бери туруп јат.

Ол ло бистинг казахтар керегинде айдарда, мен санандым: статья бичиген кижн. Олор Туулу Алтайга качан келгени, канайда аргаданганы керегинде. Олордын кѳзи ачылзын. Онон олордын јниттери бар, үренип јат. олор не айтпайт? Оны алтайлап, орустап статья эдип бичийтен болзо.

Јаңы үлгерлерди мынан ары шүүјип туралыктар.

Сенин үлгерлеринди мен јаантайын кычырып јадым. Сен эрчимдү автор. Кире де сѳзинде ол керегинде айдадың. Је перестройка керегинде бичиирге белен болор керек. Бир ле сѳс бүткүл үлгерди үрөп јат. Ол ло «Эки сѳѳксалгыш». Онон Сергей Сергеевич айтты түүкүрик керегинде.

«Улуска једетен јол». Мында сурак туруп јат — «мен» ле «бис». Сен улус ортодо, а улус сени ондобогон. Бу не јарбыныш? Онон бис бой-бойысты алдынаг бери билетенис. Санаанга кирет пе, мен «бис» дезем, мени электеп туратанын?

Сен эмди бу үлгерлерди кѳчүрөөчилерге берерин. Олор бу бойынча албас. Кѳчүрилип түзедилген кийинде орустап чек башка угулып јат. Перестройка элден озо кижн бийик каруулу болорын некейт.

Сен анайда тиштијетен, чымчийетен күүндү кижн, бис оны билерис. Сенин үлгерлерин јарлалып калды. Бодобо, ол учун јаңыс та сен эмезин, бис те тең каруузына турарыс. Ол ло орден керегинде үлгер. Јарт, нени айдарга турганы. Је чокымы јок. Ол орден канайып токток боло берген? Бүткүл тизүү уян. Кемине јетирер керек. Менин шүүлтем андый.

Ј. ҚАИНЧИН — бичничилер Биригүзининг парторганизациязынын качызы.

Мен бойым проза бичип турган кижн. Андый да болзо, бу үлгер керегинде бир шүүлтемди айдайын. Учур јанынаг. Поэт кире сѳзинде ол алтай кадрлар јанынаг чын айткан. Јурттарда уулдар барар јери де јок. Ол ло койчы, ол ло тракторист. Олордын бажын туйуктап койгон. Ол кайдакайда барала. үренип алза, иштеер јер јок деер. Онын учун улустын күүни ѳчүп, неме керекснбей барат. Ол ло менин Экинур јуртта эки јүс комсомолдон качызын да таап болбойдыс. Ол, байла, «застойлу» ѳйдин энчизи болбой.

Бу үлгерди кычырып санандым: поэт үлгер бичиген тушта, јаңыс ла бойын эмес, албатызын сананар учурлу. Ол де-зе, «тоннынг топчызы, элдинг элчизи». А эмди перестройка тужунда, албаты нени де бедреп јат. Айдарда, бис јастыра сѳзисле албатыны јастыра јолло апарардан айабазыс. Бу ла алтай уулдарды кѳрѳктѳр. Бек уулдар, а түрмеде отургылап јат. Менин бажында? Ол ло Қарабахта коомой керектерди кѳрүгер. Бистер андый болор аргазы јок деп кем айдар? Андый болордо, поэт кижиге кажы ла сѳзи учун каруузына турар керек. Је бу ла «Тѳрѳл кеендигин ѳлтүрген кижн тѳрдѳ отурат» деп үлгер. Ол бистинг ортодо чагыштыру баштаар-

дан айабас. Биске карын биригер керек. Менин шүүлтем андый.

Т. ТОРБОКОВ — бичиичилер Биригүзинин литконсультанты.

Менин айдатан сөзимди отурган көп нөкөрлөр айдып салды. База не артты? Мен бу ла Лыбаш Бөрүковичтин айткан сөзин жөмөп жадым. Эмди де бистин кал уулдар ол ло аракыга болуп, бир өйдө Кокышев мынайда айткан дейле «кижи — алтын, акча — чаазын» деп калчып, аракыдап жүргүлейт. Мен бодозом, бу тизүге бистин кычыраачы арай ла белен эмес, бу арай ла эрте чыккан тизү.

Борис Укачин биле-тура көп немени амадап бичиген. Шыкап турала, маажыны жапазып ийген. Ол кажы ла үлгерин улус канайда уткыр деп, жаантайын сакуп, өкпөбрип жат. Мында жайт жок, тизү үлгерлери чыгарда, ол ло күн чала тадыра «жунуп» салган. Ол ло күн киосктарда «Алтайдын Чолмонын» улус садып ал жат, жийтер паркта кычырып отурат, жаныла автор, жаан тоомжылу кижин, тентирилип-таралып базып барадат. Карган кижин Каташев биске комыдады. Мынды авторды партия обкомынын бюрозынын членине кандидат нөк. Тяхтенов жөмөп, политический ле морально-нравственный жанынан жастыраларлу чүмдемелдерин обкомнын печать органына жарлап турганы кайкамчылу...

Бу, байла, база табышту болордон айабас. А бу сөстөр — «кайдалык, кабакка да турайын, сыксылыжып, сыра да алайын...» — дегени өйиске келишпейт.

Л. БЕЛЕКОВ — партия обкомынын пропаганда ла агитация бөлүгинин инструкторы

Бүгүнгү куучын, бичиичилер күреезиндеги бу шүүжү тузалу керек деп бодойдым. Ол жагыс та бистин литература, үлгерлик керегинде эмес, же эбиреде кайнап турган жүрүмге, перестройкага, онын сурактарына көчүп жат. Мында жалтанатан да, туйуксынатан да учурыбыс жок. Борис Укачинович, слер айдып жадыгар: калак-кокий, мынды сөгүштү куучындардын кийинде «Алтайдын Чолмонын» редакторы С. С. Тяхтенов жалтанган бойынча мынан ары бичиичилердин курч статьяларын ла үлгерлерин салбай барар деп. Бу не жалтаныш? Жастырган кийинде оны, азыйда чылап, сугуп жажырбай, карын да, онызын агын-чегинче айдыжып, иле-жартына чыгар керек. Ак-чек куучын, гласность — ол бистин жүрүмнин күскүзи. Күскүден чырайыс чырчык болуп көрүнзе, онызында байла, күскү бурулу эмес. Бойын түзедер, жүрген жүрүмди ле эткен керекти сананар керек.

Эмди бистин областта жаткан жадыныс, эткен-туткан ижибис, ол тоодо идеология бөлүгинде једикпестер керегинде. Бу жанынан жаан ла чикелү куучын партия обкомынын январь айдагы пленумында болгон. Онын материалдары областтын газеттеринде толо жарлалган эди. Жартына чы-

гатан сурактар ла једикпестер канча кире артканча. Јана болбой, турумкай тартыжатан учурыбыс бар. Је бис једикпестерди ле буудактарды кезикте азыйдагы ла эп-аргалардын кўчиле јоголторго мунканадыс. Кандый ол «эп-аргалар?» Ол — кўпчиде айдыш; бойынан өскө, ончозын ла текши бурулаары, аай-бажы јок кўйбүредери ле о. б. «Сен орус эмезинг» ле «Төрөл кеендикти өлтүрген кижиге төр бажында отурат» деп үлгерлерди кычырып, шак анайда сананып калдым.

Бу үлгерлерди автор кара сананып бичиген деп, айдып турган кижиге јок Борис Укачин бистиге публицистикада эрчимдү иштеп турган бичинчи. Је бу тизүү үлгерлерде бачымдаш, кандый да болзо, «курч ла көрүнзин» дегендий санаалар бар. Ол аайынча П. Самыктын, С. Каташтын, Э. Палкиннинг айтканыла јөпсинип јадым. Интернациональный таскадуда, албатылардын најылык колбуларында кандый да курч сурактар керегинде айткан соңында улустын көксинде өөркөжөттөн эмес, биригжетен, өмөлөжөттөн күүн-санаалар томылар учурлу. Онызын билип ле ондоп јадыбыс. Бу үлгерлик сөс айдылган болзо, ол бултаартыш јогынан быжу ла бүдүмжилүү угуларын некейт.

Бүгүн бис перестройка тужында, бурылталу бу өйдө Лениннинг айтканы, социализмнинг идеалдары керегинде там ла көп сананар ла шүүнер боло бергенис. Ол эмди бидинг темдеги.

Чындап та, бүгүн Лениннинг үредүзин, ол тоодо ленинский национальный политиканын методологиязын бис жагыдан ойто тереңжиде үренер учурлу, бу ла эмдиге јүрүмистеги болуп турган керектерди өткүре жарытканы ажыра. Перестройка бисти жагыдан јүрерге үредип јат, керек дезе, бой-бойына сөсти аайлу-төбөйлүү эдип айдарга үрензин деп некекте эдилет. Онын да учун, темдектезе; «Улу орус калык! — деп, Улу төрөл партия! — деп, улугаалы онын удады» — деген сөстөр, јымжада айтса, эби јок угулат.

Бүгүнгиге бу куучын — блааш-кериш бедреген шылтак эмес. Бу творческий шүүжү деп, Б. Укачин байа куучынынын бажында айтты. Онын да учун бу куучын авторго тузалу болор деп иженедис.

Э. ПАЛКИН. «Алтайдын Чолмоны» газет керегинде суракты тургузар ой јетти деп шүүйдим. Ондо не ле бичилип јат. Редактор бар ба, јок по деп кайкаарын. Ол ло Манитовтын бичигенин алалы. Мени јамандап турган учун эмес, је ондо кижиге кайкаар санаалар бичилет. Манитов билбей отурала, бичип ле јат, а газет ончозын салып ла јат. Ондый учуралдар көп.

Б. БЕДЮРОВ. Мында, нөкөрлөр, куучын элден баштап — «Алтайдын Чолмоны» газеттинг позициязы керегинде өдөр учур-

лу. А чикелей айтса, позициязы јогы керегинде. Бу шүүжип отурган публикация мынызын чокым керелейт. Газеттин страницаларында, анчада ла калганчы өйлөрдө, чыгып турган айры-тейри шүүлтелү материалдар иле көрүлөт. Мынызы бистерге шак эмди, перестройканын өйинде, бу газеттин там жабызап келеткен кемин, кычыраачылар оны чат тообой жүргенин, тиражы там астап, идея-ууламжызы булгакту ла аланзылу болгонын јарттан јарт сестирет. Газетте бүгүн мындый материалдар чыгып јат, эртен дезе сан тескери, чек башка. Кычыраачы нени ле бичиир. Автор нени ле экелер. А газеттин акту бойынын позициязы, көрүм-турумы кайда? Бу алтай тилле чыгып турган сок јаныс газедис, айдарда, онын учуры јаныс ла бу төрөл тилле чыгып турган орган болгонында эмес, је онын политический де учуры сүрекей јаан. Онын бүдүретен керектери көп жүзүндү, канча башка амадулу. Бистерде литературанын, культуранын ла өскө дө салаалардын органдары јогын шак бу газедис јеткилдеер учурлу. Онын учун бу төрт полосалу кажы ла номерди бистин журналисттерис јакшы материалдарла толтыарга кичеенер керек деп санайдым. Јамап-јуудык, јетире бышкалак, куру эмезе аланзылу деген материалдар ондо чыкпас учурлу. Шак онын учун ондо бойынын редакторы ла онын болушчылары отурган эмес беги. Газетте культура бөлүкти башкараачы нөкөр Тоюшев бу үлгерлер газетке канайда чыга конгон аайын байа јартаганы бөлүктердин учурын жапызып койгонын, редактордын баш билинип, коллективтин шүүлтезин, редколлегиязын немеге бодобой турганын көргүзөт. Мыны Э. Палкин куучынынын учында јартынча темдектеди. «Алтайдын Чолмонында» калганчы өйлөрдө чыгып турган публикациялар, анчада ла бистин литературабыстыг ла культурабыстыг сурактары аайынча, тегиндү эмес, учураган аайыла чыгып турган эмес. Керек бор-ботко јөрмөгөнинде эмес, болор-болбос улус болгонбос шүүлтелер бичигенинде эмес. Бу ончозы бир ууламжылу болуп, газеттин страницаларында номерден номерге тизилет. Бис бой-бойларысты, кудайга баш, бир айга эмес, а канча јылдардын туркунына билерис. Јүк ле бичиничи бойларысты эмес, је ончо журналисттерди, аренадагы бар ончо улусты — кем кандый тынышта, кем кандый көрүм-турумда. Көскө көрүнбес агындарды да, медальдын ары јанын да сүрекей јакшы билерис. База јакшы билип-ондоп турганыс — ол ненин учун бу 2-3 јылдын туркунына бичиичилер Бюрозынын члендерине, онын јаны башталгалу ууламжыларына да, Укачин Бориске көрө, көнү јол берилбей турганын да. А бу ок өйдө областьтын радиозы эмди бичиичилерле јаантайын күрее куучын өткүрерин јанжыктырып. ижин јаны эп-мар алынып, төзөбөргө кичеенип турганын көрөдис. А ненин учун јинт журналисттерге «Алтайдын Чолмонында» ондый јол берилбей турган болотон?

Борис Укачинниг мындый тенденциялу тизү үлгерлерин кычырала, П. Самыктын айтканыла јөпсишбеске болбос: бу— јайрадылыш. Бу Укачинниг де чүмдемел-јайаандык јайрадылыжы, мынын үстине нөкөр Тюхтеневтин де бойынын политиказын төзөгөн позициязынын јастыгыжы.

Эмди, качан перестройка өдүп турган өйдө, качан ороон-ыстын, ончо обществонын алдында калыктар ортодо колбуларды там јарандыратан өдүни сурактар туруп чыккан тужында, качан өй перестройканы ченеп, бистинг көпнациональностыту обществобыстын төдөгөзин јайкаарга турган тужында, мындый немени газетке јарлаарга јарабас. Там үстине Борис Укачин бойы да бу јуукта шак бу сурак аайыпча өткөн СССР-динг бичиичилер Бирлигининг пленумынын туружаачызы болгон. Слер ончогор бу пленумнын чала кыскартылган да болзо, је «Литгазетте» элбеде јарлаган материалдарыла таныш эмейеер.

Мен акту бойым бистинг автоном областьта, бистинг Алтай крайыста айалга бу јанынан, өскө јерлерге-тергеелерге көрө, чик јок јарамыкту ден бодойдым. «Улу орус калык» деп, улугаалы онын удады» — деп, Укачин Бористинг чала шоодорго турган орус калык ла бистинг алтай албаты ортодо колбулар, најылык бек деп бүдедим. Бистер бойлорыс јарт билип ле ондоп, өскө калыктар ортодо мынызын төкпөй-чачпай јарлап-јайып туратан учурыс бар: 230 жыл мынан озо акту бойыстын күүнисле Арасейге кожулатан ойгор алтамды эткенис учун бистер эмди этнос (албаты) болуп эзен артып калганыс. Онон башка Алтайыстагы этно-политический картина чек башка болотон эди. Мынын учун бистер, эмдиги үйе, эмдиги Алтайдын алыптары ла айлаткыштары, јаныс ла келер өй алдына эмес, је өткөн дө өйистинг алдына, эленчик-өбөкөлөристинг эткен улу алтамы алдына учурлу-јаан каруулу болуп јадыс. Мында булгаарга, бултаартарга јарабас.

Мен Укачинг нөкөримниг публикациялары јарлалганда јаантайын сүүнетем. Кече телефон согорында, үлгерлеринг чыккан дееринге, ајарулу кычырып көрдим. Ол јарлаганын мени ончо јанынан сүрекеј бүрүнкүй, карык санаага түжүрди. Нөкөрлөринг сего мынызын чыи айдышты. Мынызы үлгерлик узы да јанынан уйан. Укаа-санаан бар, уружарга, сөс блаажарга умзанып јадын. Је иш јетире эдилгелек, чаланг неме. Мындый чий немени чүрче аразына јарлаарга не јүткүген болотон? Ойноо идеяный-кееркемел учуры јанынан уздары. түп-шүүлтезин таптаары јанынан тереңжиде айладар керек. Кееркемел јаны сөс јокко уйан, Самык мынызын јетире тоолоп-коскорып берди. Је мени идеяный јаны анчада ла өйкөп туйбаладат.

База такып айдадым: «АЧ» газетте аланзулу публикациялар учурал керек эмес. Бот сен «Алтай кижиге алтай тил керек пе?» деп статья бичидин. Керектү статья. блааш

жок. Же ненин учун редактурa эдилбеген? Төс органдарда редакторлор канайда иштеп турганын сен жакшы билер ийнең. Бистинг де издательствонунг редакторлоры онойдо иштеген болзо кайдат. Онынг учун бир одус жылдын бажында сеге калганчы талдама жуунтынг учун уятту болор. Келер бйдинг шинжүүчилери — сени де, мени де билбес болзын — же кычырала, бу канайып турган кижидешкилеер.

«Сен орус эмезин» — карган солдаттын куучыны» деген үлгер. Мындый учурал болгон до болзын, аракынынг очердинде: «сен орус эмезин, эки көзинг бүдүк» деген де болзын, жамандаган да болзын. Же сен оны үлгерде типизацияга көчүретен учурынг бар ба? Сен мыны чүмдемел этире болалбаган. Же бу жескимчилү уруш-кериштү сөстөрдиде сен үлгеринге кийдирип алала, оныла болорзынбай, печатька берип койдың. Айдарда, эмди бу үлгердинг ээзи Укачин эмес, ак-жарыкла. Алтай үстиле ол таркап сала берген. Олор эмди ооско кирген, оны жүзүн-базын улус жүс абызын этире чолочып кычыргылаар. Оны Палкин де, Торбоков то, Каинчин де чын темдектеди. Аракынынг очердиле Афганистандагы чакты канайып колбоорго? Мынынг бажында кал-тенектер кабышкылай берзе, Карабахта чылап, кан төгүлерге жеде берзе, каруузына кем туратан? Ойн-бөкөн өзүп чыкса, карын көмө базар ордына көнжүдип жатканын не дейтен? «Эх, алтай, бүдүк көс, Эрлик те жибес, сен көрмөс! Озогынынг — темдеги, орус кижининг — тезеги» — дейдинг. Сен, алтай кижиде, эмди «тезек» болуп турган ба? Айса, сен орус кижининг онойдо айткылап турган ба — канайып мыны ондойтон? Поэт бойынынг үлгеринде бойын бойы эмезе бойынынг нациязын ийт жибес, ийнеге келбес этире, айла, — тенек, карануй орус айткан этире, — жабарлаар, шоодор жанду бедиде?! «Эки сөксалгыш» деген үлгеринде орус-алтай жажына жаба дегенин ле мындагы айткылаштырып турганын чат жарашпай жат. Сен жакшы билеринг, орус албаты — ол улу, жаан албаты. 130 миллион ортодо жарым да проценти жаман улус болгожын, ол канчийан болор — миллионго шыдар! Айдарда, сенин мындый үлгериндеги айтканыннынг укаа-шүүлтези калыктардын нажылыгына, бистердинг орус-алтай агару колбуларысты тыгыдарына жөмөлтөлү болбой жат. Карын, ойн-бөкөнгө, өштөжүге экелер өлүмдү неме бу! База бир үлгеринде «Улу орус калык» деп, «Улу төрөл партия» деп, улу-гаалы онынг удады» — деп, электеп, шоодорго жадың. «Перестройка, бешжылдык» — сеге ончозы кавычкада. Ооско батпас сөс айдып, отло ойноп турганынгы ондоп отурынг ба? Чагыштырып, чак түжүрерге жатканаарды Тюхтеневле кожо жаактажып, тала каткыргылап отурала, санандынг ба? Эмди сен азийда бичиген үлгерлеринге удур туруп калганын бу эмей. «Мен бастыра жүрүмимде, Москва, энемнинг эдегиндий, сененг тудунадым» деп бичиген жогын ба? Улу орус культу-

раның шылтузында, байла сен бичиичи болуп жүрген болбой-ын? Онын учун, байла, сенин ады-чабын Алтайдын тууларынын туурартында адалып турган эмес пе?

Сен «бис» деп сѳсти электеп-шоодып, жаантайын «мен»-зинип тыңзынадын. Бу үлгеринде онызын тен төрө-кереезин эдип кѳдүрерге мууканадын. Чын, төзѳѳргѳ чик жок күч, бузарга белен. Тударга-эдерге жеңил эмес, жайрадарга канчий-ан. Канча улустын канча жылга туткан күрини жагыс ла диверсант жап этирип койор аргалу. Бичиичилер Биригүзин бисте кѳдүрерге чик жок күч, 16 жыл отуруп иштейле, ойто түкүрип, каргадып та жүрерин. А өскѳ кижн кайда ла кире-чыга жүгүрип жүрүп, бичиктерин тыгып-чыгарып, жагыс «мен» деп кыйгырар, тѳжине согунар.

Же сен јарт билип отур: алтай литература — ол жагыс ла Юван Шесталовтый эмезе Владимир Сангидий жагыс кижиден турган литература эмес. Бисте улу тыныбыс бар, аркабыста күчтү жаан культура бар. 25 чак историябыс бар — оны кайдаар да таштап болбозын. А кем мыны ондобой турза, бис јакшылап јартап та берерис. Айдарда, мындагы бу тизү үлгеринде айдылганы — ол ончозы сенин бажындагы булгамалду бор-ботконы илелеп чыгарган. Сен эмди кем — мынан јарт кѳрүнет. Кижн кайкаар, аайлу-башту, укаа-санаалу алтай кижн болгон адында, албатызынын уулы, патриот болгон адында орустар керегинде мынайып кем айда-тан? Биске ѳбѳкѳлѳрис Россияны байлазын, јажына коруланзын деп јакып, айдып койгон. Ол ло сенин, айлына барала, кирип туратап Мѳрүш Майчиков айдып отурбаайтты: «Бис орустын койнында отуруп јадыбыс, балдар! Ундыбагар оны. Орус бисти кабайлап алган, бисти чыдадып алган...» Албатынын ойгор санаазы шак мындыј улустын сѳзинде эмес пе! ѳскѳ айалгада, ѳскѳ јон ортодо бисте бойыстын төрѳл тилибис, литературабыс болор бо, јок по? Писатель болуп жүрерден болгой, повардын да ижине, айса болзо, албас эди. А бисте министрлер болор, Борис Укачинович! Космонавт та болор аргазы бар. Дипломаттар да болор. Докторлор до бар. Борис Укачиндий де эрлер бар. Айдарда, сен болгон-тушкан неме учун типизировать эдетен учурын бар ба? Оны сен канайып аайлабай јадын? Сени чокко салып турган улусты најы-нѳкѳр деерге турганын арай эрте эмес пе?

А бот мында сен мынайда база айдадын: «Мени кеминг јенетен?» Бу ла бистинг ортобыста айдып жүрген сѳстѳрин — мени кем јенетен? Сениле кем жеңижип, жең тудужып турган болотон? Бу ла үлгерлерде сен ончозын бойынды адайдын, бойынды јурайдын. «Кем мени јенетен? Мен, мен, мен!» Максыныш ла мактаныш ѳйинен ѳткѳн эмтир. Бистинг, мында отурган улустын, кемзининг де санаазына кирбей јат — кемди де канайып та жеңерге, эбиртип эркитеерге. Нѳкѳр

Горбачев Индияга барала, тегин айтпаган: «Чындык жеңүү качан кем де жеңдиртпей турган тужында». Ол тушта бистинг текши жеңүүбис болуп јат. Бистинг жеңүүбис. Сенинг жеңүүн база бистинг жеңүү...

Б. УКАЧИН. Јок, менинг жеңүүм — ол менинг ле жеңүүм.

Б. БЕДЮРОВ. ... а бистинг жеңүү сенинг де жеңүүг болуп јат.

С. КАТАШ. Чын шүүлте.

Б. БЕДЮРОВ. Оног, бисте эм тургуза «төрөл кеендигин өлтүрген кижиге төр бажына» чыккалак. Мен РСФСР-динг бичничилерининг VI съездинде шак ол керегинде айткам. Ол учун мынан да ары турарым. Бисте анайып литературада бойынынг кеендигин бууытан, төрөл сөзин бууытан улус качан да болбос учурлу. Алтай литература азын, культ личность тужында, айдары јок баа төлөп, бүртүртип-кырдырткан литература эди. Улаадан улаалып ойто өскөнис, өскүстинг јолын өткөнис. Эркемен, Аржан, Лазарь баштагандар ончозын ойто јангыдан орныктырып баштагандар. Јаштарын кичеейтенинде, јаба тартып өскүреринде — сок жагыс чындык. Үйе ле үйе улалыжар учурлу. Өмөлөжөр, јөмөжөр. Байа «өмөлик јурт өчпөс» деп айдып турганыс ол. Эгоисттер, эдүлер болбос керек. Өмөлик јуртты өртөгөн учун озогы тушта бис бой-бойысты өлтүришкенис. Онынг учун өгжибей өчкөнис. Бисте андый күүн-тап база такып баш алза, бот бисти көмө базатан неме ол.

Мен бодозом, бүгүнгиге бистинг алтай литературадагы улустан јакшы салымду улус јок. Өскө, кезик литератураларда чылап, коомой тем алып, андый лауреаттар, андый геройлор болгончо, бисте чек јок болзо, артык ла јарамыкту. Застой өйинде камык макка чыккан улустар болгончо, болбозо торт. Ол биске сый, энг бийик кайрал.

«Эртен турагы үлгерди» чат ондоор арга јок — сөстөрн булгак, күрмези кажылгак. Оног бу — «уулымнын тили орус». «Үргүлјиге јүткүген жебрен угымнын үзүлип јатканы бу ба, улус?» Коркыба, чочыба: жебрен угын үзүлбес. Сенинг уулыг Темир төрөл тилин уныбас. Үрет, таскат, кем бербей буу-дактап јат?

Б. УКАЧИН. Суракты анайда тургузатан учурым бар.

Б. БЕДЮРОВ. Јок. Бу суракла сен улусты апарып јардан ажыраарга јадын. Сен олордын бажын көдүретен эмес, а бажын салактадатан кош мойнына илип јадын. Бат онынг учун бистинг ле сенинг позициябыс башка болуп турганы ол. Оног бу «садынганча, олор адынып өлөр». Бүгүн ле ол «Правдадагы» статьяны кычырыгар. Ол Самарканд облазындагы келиндер уур јүрүмге чыдабай, бойлорын керосинле өртөнгилеп јат. Бистинг алтай уулдар тегин де адынып өл-

түлөп жат. А сен ологро рецепт берип жадын: слер адынып өлүгөр, уулдар — деп. Байа Каинчин чын айткан: бир шил корон учун очерedyте согужып, уулдарыс беш жыл түрмеге барзын деп, рецепт берип жадын. Бат неге баштап жадын.

Онон «Эки сөөксалгыш». Бүгүнги күнде бистин областьта религиянын азыйш биске, анчада ла литераторлор, интеллигенция ортодо, якшы билип алар керек. Кезик доккладтарда ол чөбчөйлөшкөнүн, канзалашканын «религиозный предрассудок, культ» деп кычырганышта, бистинг каткыбыс келет. Ол мусульман улуста кайда национальный ээжилери, кайда религиянын арткан-калганы — база ылгап билер керек.

Бис исламнын каршулу жанын, байла, аайлаар учурлу. Кудайзактар ак-жарыкта кижн удурумга жүрүп жат деп бодогылайт. Мөнкүлик жүрүм дезе «ол жерде». Мусульман жанда өскө жанду улусты — «капырларды» жабарлаар, шоктоор, учурлу. Туулу Алтайыста мынан озо ислам жагы керегинде куучын да болбогон, а эмди өдүп жат. Улу казах ойгорлор — Валиханов. Абай, Алтынсарин, Ауэзов исламнын каршулу жандарын төзиненг ала коскорып, агы-көнгине чыгарган.

Мен бодозом, «Кижн. Ой. Жүрүм» деген тизү жабыс кеминде бичилген деп, биске, Бюронын члендерине, жөпсинер керек. Ол элден озо «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакциязынын ла онын баш редакторы нөк. Тюхтенов литератор эмес, литературанын тилин якшы билбес, ол юрист. Айдарда, андый жангы бойына не алып, үлгерлерди не редактировать эдип турган? Айс болзо, Сталинненг тем алып, поэттердин үлгерлерин жазап, баш билинип турган болор бо?

Б. УКАЧИН. Куучынымнын бажында да айткам, эмди де айдарым — кемнинг де болзо жайаандык ижин шүүжери якшы керек. Менин үлгерлерим мындый жаи куучын баштаганы, улустын жүрегин күйбүрөткени меге жарап жат. Якшы-жаманын бис кайдан билетен эдис. Слер чын айдадыгар, баш жаргычы — ол өй. Чын, мен жөп, изү тарый бичигенин ичине де кирер. Андый да болуп жат. Ой өтсө, автор ол чүмдегенине такып бурулат. Бу да үлгерлерди алза. Кандый да сөс, шүүлте солунар. Бүгүн түнде оруска көчүриш эдип отурала, карган солдатла керижип турган уулды жеени эдип түзөттим. Андый оок-тобыр неме. Онон ары. Бу жүрүмде чын болгон учурал. Оны не жажырап?

Бистинг кычыраачынын өспөй турган шылтагы — бистин областьта идеологиянын ижи өлүп калган, тирүү эмес. Онын да учун кычыраачыны эмеш санандырзын деп бичиген үлгерлерим бу. Онон башка бис көп бичип жадыс, а ол бистин улусты неге де кычырбай, санандырбай жат. Жетпегени чын. А пенинг учун?

Эмди «Алтайдын Чолмоны» меге жай берип турганы керегинде. Слер кезиктей чын айттыгар. Мен жеңил темала бичириге амадабай жадым. Интернациональный тематиканы

мен мынайда көдүрүп жадым, Б. Бедюров база башка этире. Ол автордын кереги.

Учында слердин айдынганыгар учун быян. Улгерлерим учун буруумды бойыма алынбазым. Мен сананар, шүүр, иштенер учурлу. Өскөзи мени санааркатпай жат. Мен бойымнын керегимди эдип жадым, мен иштенерим.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИИЧИЛЕР БИРИГҮЗИНИН JÖБИНЕН

Борис Укачинин «Кижн. Ой. Jүрүм» деп үлгерлик тизү-зи мендештү, чалан чүмделген иш деп темдектеер. Автор жайаандык ижинде жастыккан. Бу тизү кееркемел кеми жабыс болгоны үстүне, идейно-политический учуры жектү, тутакту. Газетте жарлалганын автор бойы турушканыла Бюро шүүшкени Б. У. Укачинин укаа-чүмдемел ле общественный көрүм-шүүлтелери булгамалду болгонын иле жарытты.

Публикация бойы ла онын газетке бачымдай кепке базылганы «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакторы, КПССтин обкомнын бюросынын членине кандидат нөк. С. С. Тюхтенефте чындык ууламжылу партийный көрүм-шүүлте жогын, идейный ла жайаандык учуры жанынан ондонбозын, онын коомой позициясын иле керелейт.

Шүүжүннн протоколын ла Бюронын бу jөбин «Эл-Алтай» альманахтын быжылгы үчүнчи номеринде жарлаар; бу сурак аайынча бичиичилер Биригүзинин көрүм-турумын Туулу Алтайдын эл-жонына жетирер амадула «Алтайдын Чолмоны» газеттин редколлегиясына баштанып сураар.

Туулу Алтай автоном облазынын жайаандык интеллигенциясы ла онойдо ок ончо жүзүн эл-жоннын кыбы-жиги ортодо интернационализм ле совет патриотизмнин күүн-табына тазыктырарга мынан да ары уламдай ла турумкай общественный иш өткүрер;

улусты ук-национальносты учун чек учурлу ла каруулу болорына, өскө укту-төстү улусла колбуларда чеберликке, сескирликке сургадып үредер;

там кениген демократизация ла акту-чектү айалгада, укаа-жайаандык ээжилерден жана баспастан, блааш-тартышту сурактарды жайым ла тен шүүшкен аяс, аңылу-башка көрүм-шүүлтелерди тапташтырып, ук-калыктардын ондожып-билижер культуразын толтырып тыгыдар.

Калыктар нажылыгы — ол улустар нажылыгы!

Бой-бойларынын тилин-сөзүн, культуразын, чүм-жанын тооры ла ондооры — ол жүрүмистин төрө-кереезн.

Бистер ортодо башкаланыш, базыш жок, аңыланыш, аңдыш жок болор учурлу — күүн-санаада да, күнүнги ижисте де!

БАЖАЛЫКТАР

А. Демченко. Шокчылдар <i>Б. Угаров көчүргөн</i>	3
А. Хаммер. «Мен жирменчи чактын кижизи. Жолдор ло туштажулар» <i>Т. Тодошев көчүргөн</i>	7
Ю. Рюриков. Телекейде соңзунгы күн болор бо? (Башталганы) <i>А. Сабашкин көчүргөн</i>	18

УЛГЕРЛИК. ДРАМАТУРГИЯ

Б. Бедюров. Көзүйке ле Байан (<i>трагедия, улалганы</i>)	28
--	----

ЭЛИБИСТЫҢ ЭНЧИЗИ

Ст. Катаршев. Тюркологиянын айлаткыжы	48
Г. Самаев. Алтай тилдин баштапкы сөзликтери	65
И. Чапьев. Алтайлардын сөбөктөрү	71
Н. Екеев. Туулу Алтайдын эл-жоны XIX чакта ла XX чактын башталганында	76

ЛИТЕРАТУРА. ЖУРУМ. ПЕРЕСТРОЙКА.

С. Катарш. Алтайыстын орус жанарчызы <i>А. Тодошев көчүргөн</i>	84
П. Адаров. Жнит очеркисттердин жуун-семинарында	88
Найылык колбулар	91
Туулу Алтайдын Бичинчилик биригүзинин Бюрозында	94

Э 450 *Эл-Алтай*: Литературно-художественный сборник (3-й выпуск).

Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1988. — 112 с.

Јуунты төрт јаан бөлүктөн турат. Эмдиги ле келер өйдин курч сурактарын аайлаары — амыр-энчүни, ар-бүткенди, ар-јөбжөни корулаары керегинде А. Демченко, Ю. Рюриков ле А. Хаммердин материалдарыла слерди «Ак-јарык. Агаш-таш. Албаты-јон» деп бөлүк таныштырар.

Баштапкы алтай сөзликтер XIX чактын экинчи жарымында кепке базылганы наукада текши јарлу. Је јазап шинжүлөп көргөжин, олар туку XVIII чактын баштапкы жарымында јарлалыптыр. Ол керегинде јнит шинжүчил Г. Самаев «Элибистин энчизи» деп бөлүкте ачылталу солун јетирү эдет. «Көзүйке ле Байан» деп трагедия оноң ары улалат. Тюркологиянын айлаткы-жы болгон академик В. В. Радловтын јүрүми ле јайаандыгы керегинде С. М. Каташев элбесе бичийт. «Литература. Јүрүм. Перестройка» деген бөлүкте — бистин күнүнги јүрүмбис.

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(3-й выпуск)

На алтайском языке

Отв. за выпуск Б. У. Угаров.

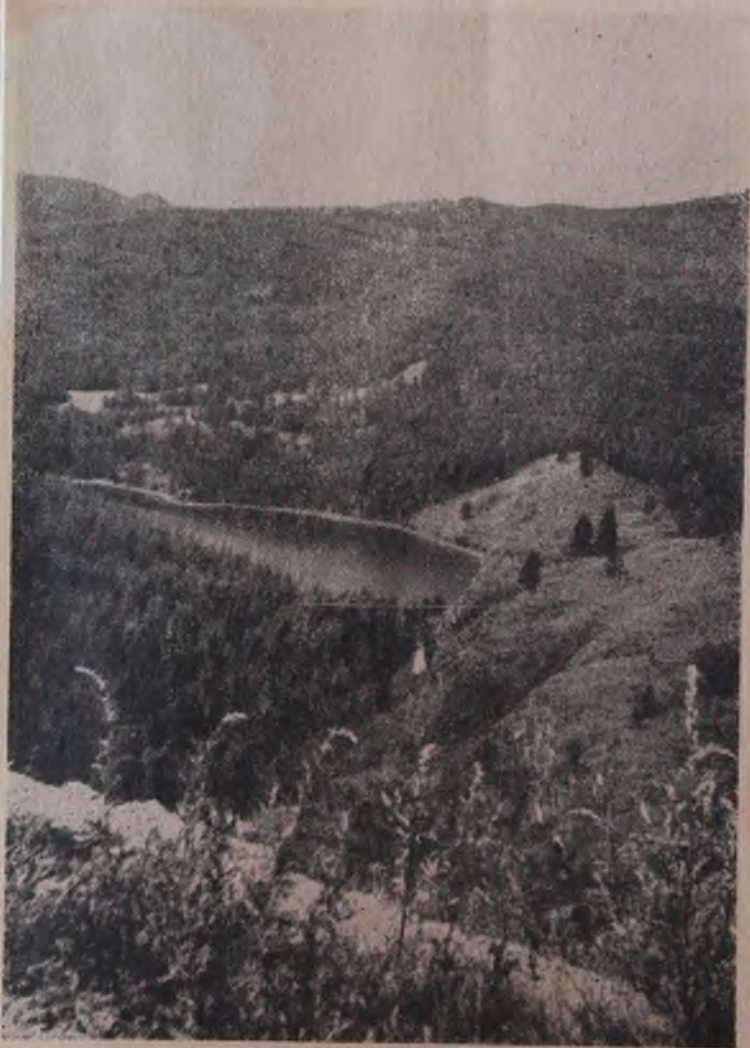
Худ. редактор В. И. Ортоңулова.

Тех. редактор Е. К. Манышева.

Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 22. 06. 88. Подписано в печать 30. 09. 88.
АН 13301. Формат 60×90 1/16. Бум. тип. №3. Гарнитура
литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 7. Уч.-изд. л. 6,88.
Тираж 1000 экз. Заказ 2775. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-
Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

Улаган. Куртту-Көл.

Б. Кушкулининн фотојуругы.

50 2142

